

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

लेखक

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

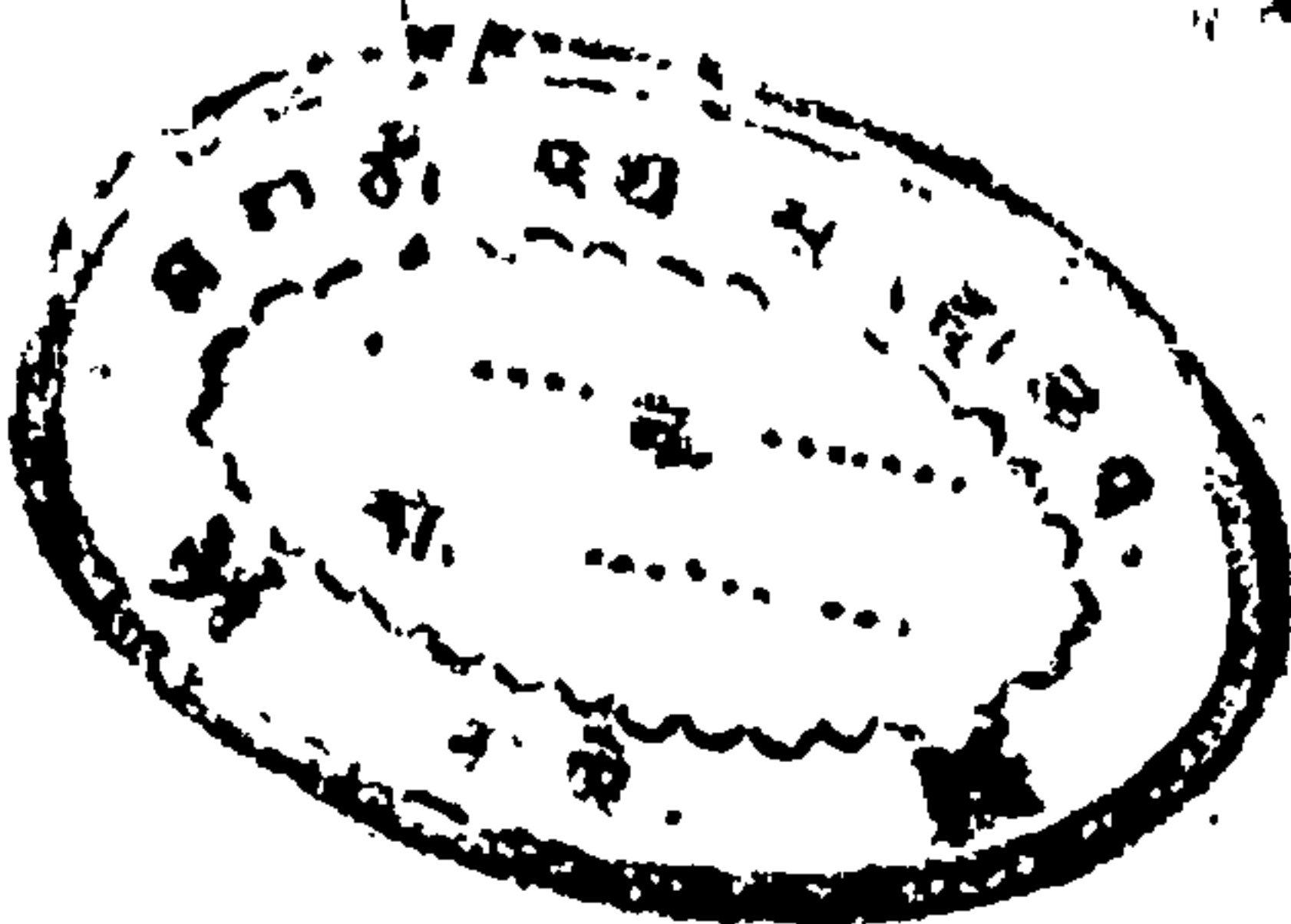
२४२

३५

चरित्र

₹ 100/-
श. सं. श. अ. वि.

नारायणराव अंबक ऊर्फ बापूसाहेब मेहेदळे.

जन्म शके १७४७ भाद्रपद वद्य २ शनिवार मृत्यु शके १८०९ माघ वद्य ८ शनिवार.

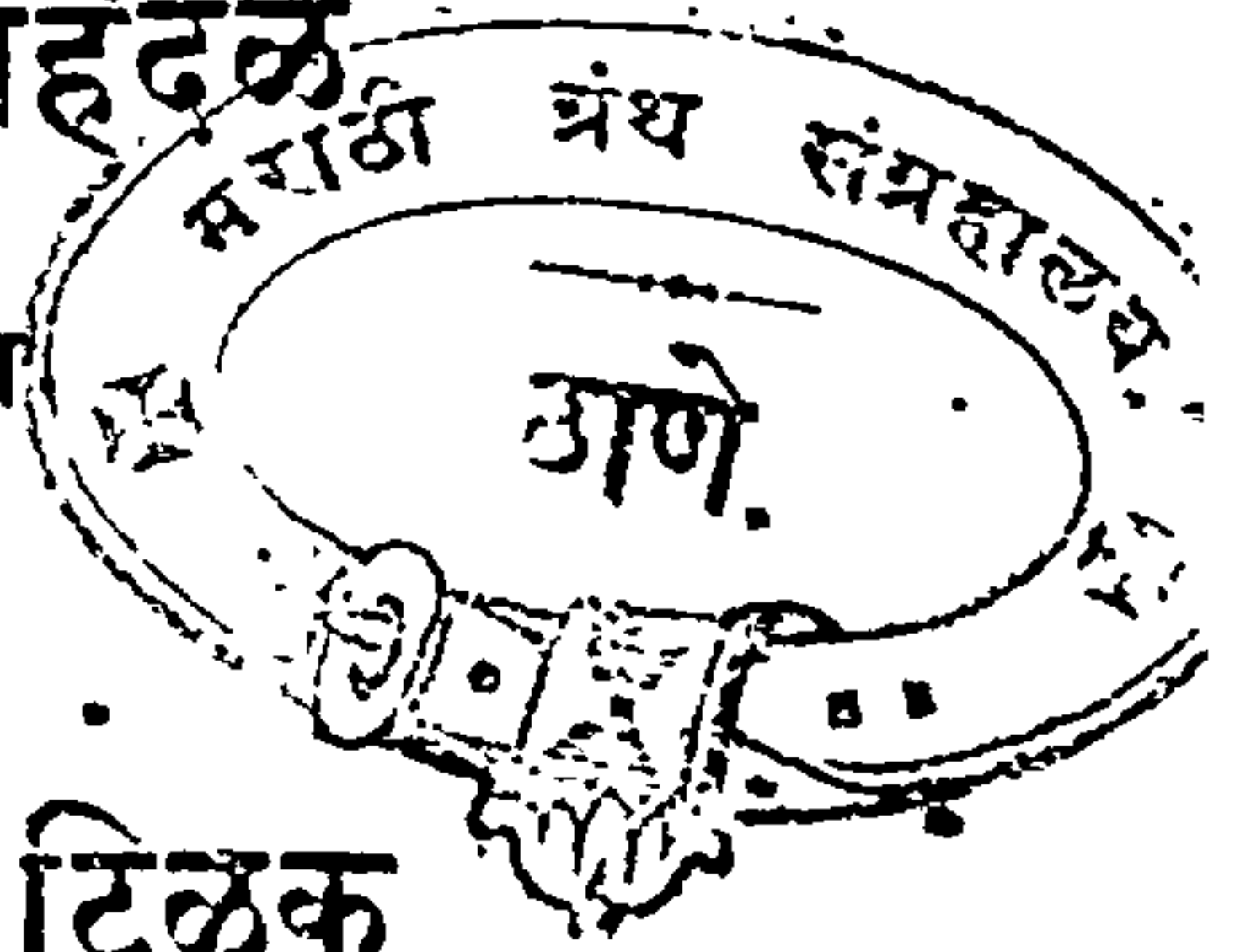
प्रासिद्ध

भिषग्वर्य

बापूसाहेब मेहेतळे

यांचे चरित्र

हे पुस्तक

गोविंद कृष्ण टिळक

यांनी केले

हे पुस्तक

पुणे, पेट बुधवार, येथे "अंबाप्रसाद" छापखान्यांत छापविले. इसवी सन १८८८.

ह्या पुस्तकाची मालकी सन १८६७ च्या २९ व्या आकटाप्रमाणे रजिस्टर केली आहे.

ह्या पुस्तकसंबंधी सर्व हक्क मालकाने आपले स्वाधीन ठेविले आहेत.

किं० ४१०; ट० हां० ४१.

विवेचन करून निःपक्षपातबुद्धीने आणि न्यायाने त्याने आपले मत प्रदर्शित केले आहे. जी लेखनपद्धति त्याने अनुसरली आहे तीच अशा प्रकारची पुस्तके लिहिण्यास सुलभ व योग्य आहे असे आढळून येईल. कै० बापूसाहेबांसंबंधाने कोणी खातरलायक विशेष माहिती पाठविण्यास तिचा आभारपूर्वक स्वीकार केला जाऊन द्वितीयावृत्ति तिचा समावेश होईल.

चरित्रकार.

POONA MARCH 26TH 1886.

I have carefully gone through this work. The author has, no doubt, taken great pains in collecting the requisite materials. He has put them together in a simple, interesting and instructive form. The language used is most elegant and touching. The author has freely criticized the controversial points to enable the reader to form his own independent opinion; and has I think rightly skipped over immaterial details. And I hope his work will find favor at least with those people, who knew or heard of the celebrated Waidya, Bapusaheb Mehendale. I am sure there can be no two opinions as the author maintains, that as a Native Waidya none could equal Bapusaheb and that the Medical profession has suffered an irreparable loss. But it is said that Bapusaheb being hot-tempered and self-willed, people could not derive the full benefit of his learning and Medical proficiency. However that may, be, Bapusaheb has done immense good to our Medical profession; he has in fact rescued it from the disrepute under which it had fallen, since the progress of the Western civilization, by setting a clear example that our Waidyas, if they study Native Medicine earnestly and in the way they ought, can hold an honourable posi-

tion among the highly advanced class of Doctors. And the name of this Waidya of Waidyas deserves to be perpetuated at least in the way the author has done.

B. M. KHARKAR, B. A.

ALIENATION ASSISTANT TO THE
COMMISSIONER. C. D.

I fully endorse the above opinion.

M. K. KUMTHEKER, B. A.

MUNICIPAL SECRETARY, POONA.

प्रस्तावना

जरा सृष्टीकडे नजर फेंकली म्हणजे ईश्वराच्या कर्तृत्वशक्तीचे कौतुक वाटल्या वांचून रहाणार नाही. जनन आणि मरण पाहिले म्हणजे ज्याचे अस्तित्व भासू लागते; सृष्टीची अव्याहत चाललेली जी रहाटी तिच्यावरून ज्याच्या ईशतेची कल्पना येते; नानाविध संकटे ओढवली किंवा नाना प्रकारचे घोर प्रसंग प्राप्त झाले म्हणजे ज्याचे भय वाटते; अशा जगन्नायकाने सृष्टि रचनेमध्ये आपले काय काय हस्तचातुर्य खर्च केले असेल याची कल्पना करून लागले असतां मनुष्य कसे थकून होऊन दडपून जाते व त्याची गति खुंटते.

लहानशा क्षुद्र कीटकादि जीव जंतूपासून तो तहत मनुष्य प्राण्यापर्यंत, त्याने एक प्राणि रचनारूपी शिडीच तयार केली आहे. पहिल्या पायरीपासून शेवटच्या पायरीपर्यंत स्थित्यंतर होत होत झालेला जो परिणताकार तो मनुष्य प्राणी आहे. सर्व जीवांना ज्यांच्या त्यांच्या शरीर रचनेप्रमाणे स्वजीवित रक्षणाची साधने त्याने दिली आहेत. त्याच मानाने त्यांच्यामध्ये सौम्य किंवा क्रूर गुण दृष्टीस पडतात. मनुष्य प्राण्यास एक मोठे साधन दिले आहे. ते काय? तर बुद्धि. ईश्वराने सर्व सृष्टि उपयुक्त पदार्थांनी भरून ठेवली आहे. पण त्यांचा उपयोग जाणण्याकरितां व त्यांची प्राप्ति करून घेण्याकरितां मनुष्याने आ-

पल्यास मिळालेल्या देणगीचा सदुपयोग केला पाहिजे.

बुद्धि सामर्थ्याने आपले सुखोपार्जनाची साधने वा-
दविणे हे एक मुख्य कर्तव्य आहे. या देणगीचा य-
थायोग्य व्यय झाला म्हणजे ह्या भूतलावर स्वर्गातील
सुखोपभोगांची रेलचेल करून देण्यास किती उशीर ?
येथे ठोका मारला की, विलायतेला बातमी देणे ; प्र-
त्यक्ष चंद्रासहि लाजवू पहाणाऱ्या कृत्रिम चंद्राची
योजना करणे ; थोड्या वेळांत शेंकडों मैल चालून
जाणे ; समुद्रपर्यटणामध्ये वरच्या पेक्षा अधिक सुखकर
व आरामदायक व्यवस्थेचा उपभोग मिळणे ; पेटांत
पैसा टाकिला की, आपोआप पदार्थ बाहेर येणे ; र-
स्त्याखालून गाड्या चालविणे ; वगैरे सर्व फळे कशा-
ची ? अर्थात् बुद्धि सामर्थ्याची. सुख प्राप्ति सुलभ
करणे हेच काय ते सर्व खटपटीचे बीज. या खटपटीत
ज्या मानाने प्रत्येकाचा भाग असेल त्या मानाने त्याची
योग्यता कमी अधिक समजली पाहिजे. आपल्या स्व-
तःचे उद्योगांत यश येण्यास, त्यांत आपले हित हो-
ण्यास आणि अप्रत्यक्ष रीतीने मानवजातीचे सुखवृद्धि-
गत करण्यास ज्या सामुग्रीची आवश्यकता असेल तिची
सिद्धता करणे हे व्यक्ति मात्राचे प्रधान कर्तव्य आहे.
ही सामुग्री कोणची म्हणाल तर ज्ञान हे होय. केवळ
प्रतिष्ठा मिळवण्याकरितां किंवा लोकांवर आपले वर्चस्व
बसावे म्हणून किंवा आपली स्तुति व्हावी, या हेतूने
शिकणे हे ज्ञान संपादन नव्हे. पण प्रचारांत सन्मा-
नार्थ शिकण्याची इच्छाच प्रबल दिसते.

शोभेनें नेहमीं आपलें वर्चस्व उपयोगावर बसविल्लें आहे असें आदळून येतें. शोभेकरितां उन्हाळ्यांत बकऱ्याचो कातडीं पांवरून मिरविणाऱ्या व पावसाळ्यांत तीं भिजतील म्हणून नश्र फिरणाऱ्या आफ्रिकनापासून तीं मुधारणेच्या शिखरामु पोचलेल्या आंग्लभौमापर्यंत, उपयोगाचे पूर्वीं मंडनक्रियेचें अस्तित्व दिसून येतें. शरीरास त्रास होवो, दुःख होवो, पण सौख्यापेक्षां भूषणाकडे लक्ष्य जास्त. स्त्रियांत काय, व पुरुषांत काय, हीं गोष्टीं सर्वत्र प्रत्यंतरास येईल. हीं जशीं शरीराची स्थिति त्या प्रमाणेंच मनाचीहि स्थिति आहे. ज्या ज्ञानानें आपलें कल्याण होणार, आपल्याला उपयोग होणार, त्या ज्ञानापेक्षां, ज्या ज्ञानानें आपली वाहवा होईल तें ज्ञान संपादण्याची हौस पहिल्या प्रथम. तर मग असें तें ज्ञान तरी कोणतें ? निरनिराळ्या नात्यानें जे जे व्यवहार आपणास ह्या जगांत करावे लागतात ते ते व्यवहार चोख रीतीनें बजावण्यास ज्यांचें सहाय्य लागतें तें ज्ञान संपादणें योग्य; व हें म्हटलें म्हणजे शास्त्र ज्ञान होय. प्रत्येक कामांत ह्या ज्ञानाची उपयुक्तता आहे. शेतकी, व्यापार, कारागिरी, शिल्प, चित्रें काढणें, ग्रंथ लिहिणें, काव्य करणें, काव्योपभोग घेणें, वगैरें सर्व धंद्यांत कोणत्यानां कोणत्या तरी शास्त्राची माहिती लागते व ती नसल्यास त्या धंद्यांत पूर्ण यश मिळत नाहीं तर शास्त्राध्ययन करून आपला उपयोग करून घेणारे व आपलें हित साधणारे लोक सन्मान्य होत. मग आ-

पलें कल्याण करून, शिवाय हजारों लोकांवर उपकार करणारे पुरुष पूज्यच आहेत. पण असे पुरुष फार विरळा निपजतात, आणि असे जे कोणी महात्मे निपजतात त्यांच्या कृतींचे श्रवण व अवलोकन अवश्य झाले पाहिजे. ते आपली सुधारणा कशी करतात, ते ज्ञान कसे संपादिततात, आपल्या ज्ञानाचा उपयोग लोकांना किती करून देतात, त्यांच्यांत दोष मुळीच नसतात की काय? असल्यास ते दोष कां राहिले, इत्यादि गोष्टी कळणे व त्यांत चांगले असेल त्याचा किती गिरवणे हितकर आहे, आणि याच उद्देशाने गुणी जनांच्या कृतींचे वर्णन त्यांच्या चरित्ररूपाने करणे योग्य होय.

ज्या मोठमोठ्या लोकांच्या चरित्र लेखनाने अथवा चरित्र वाचनाने आपले मनोरंजन होऊन दोन हितांच्या गोष्टी समजतात, त्या मोठ्या लोकां पैकींच आमच्या चरित्राचे नायक हे आहेत. त्यांत विशेष असे की, या विद्वान गृहस्थाने स्वबुद्धिबलाने संपादित केलेल्या ज्ञान बाहुल्याचा प्रसाद शेंकडों लोकांस दिला आणि त्या मुळेच त्यांची कीर्ति अजरामर राहिल. हे गृहस्थ आपल्या गुणांनी आपल्या भक्त जनांस फार प्रिय झाले होते. यांच्यापासून अनेक प्रकारांनी पुष्कळांस उपयोग झाला आहे. हे तर आतां परलोकवासी झालेच, तथापि त्यांच्यामार्गे त्यांची कीर्ति मात्र त्यांच्या अस्तित्वाची जागरूकता सर्वांना भासविण्यास राहिली आहे.

पूर्वार्ध.

असे जे भिषंग्वर्य वापूसाहेब मेहेदळे यांचा जन्म शके १७४७ भाद्रपद वद्य २ द्वितीया शनिवार रोजी झाला. वापूसाहेबांचा जन्म ज्या कुळांत झाला, तें कुळ पुण्यांतील संभावित व बाळबोध कुळांपैकी एक आहे. मेहेदळे यांच्या घराण्यांतील पुरुष पेशवाईत फारच प्रसिद्ध होते. वापूसाहेबांचे पणजे मोरोपंत मेहेदळे. ह्यांच्या संबधानें एकदोन चमत्कारिक गोष्टी ऐकियांत आहेत. हे गृहस्थ फार ईश्वरभक्तिपरायण असत. एके प्रसंगीं हे भजनपूजनादि कर्मांत निमग्न झाले असतां कांहीं महत्वाच्या व जरूरीच्या कामांची पुडकीं यांच्याकडे तयार करण्याकरितां धाडलीं होती. त्यांनीं तीं तशींच ठेविलीं. सकाळीं सदरहु कागद मागण्याकरितां जेव्हां सरकारचा स्वार आला तेव्हां यांची स्वारी मोठ्या लगबगीनें उठून कांहीं कोरे कागद बरोबर घेऊन श्रीमंतांकडे गेली. जो मजकूर ल्याहावयाचा होता तो त्यांनीं कोरेकागदांवरून वाचून दाखविला. हें पाहून सन्निध असणारा हुजऱ्या हसला. श्रीमंतांनीं हुजऱ्यास हसण्याचें कारण विचारितां, त्यानें असें उत्तर दिलें कीं, कोणी कोरे कागद वाचतांना म्यां पाहिल्लें नव्हतें. परंतु आज तसें मला पहायास सांपडलें ह्मणून मला हसूं आलें.

असें ऐकून श्रीमंतांनीं कागद पहावयास मागून घेतले तों ते कोरेच आहेत असें त्यांनां आढळून आले. मोरोपंतांचे हुशारीबद्दल त्यावेळीं श्रीमंतांनीं त्यांची मोठी प्रशंसा केली.

वापूसाहेब यांचे आजोबास श्रीमंत सवाईमाधवराव साहेब पेशवे यांचे कारकीर्दीत लष्करी फडनि-विशींचे काम होतें. ज्यावेळीं पेशवाई अगदीं वैभव-शिखरास जाऊन पोहोचली होती, पेशव्यांच्या नांवाचा जिकडे तिकडे दरारा होता, त्यांच्या अधिकार आणि पराक्रमबलाचे झेंडे चारी दिशास फडकत होते, त्यावेळीं पेशव्यांचे पदरीं जीं चार नांव वेण्यासारखीं माणसें होती त्यांपैकीं वापूसाहेब यांचे आजे हे एक होत. विनायकराव मेहेंदळे हे खर्ज्यांचे लढाईत व वडगांवचे लढाईत हजर होते, व त्यावेळीं हे बरेच प्रसिद्धीसाहि आले होते. त्यांच्यावर श्रीमंतांचा लोभ असे; त्यांनां बारापंधरा हजार रूपये सालिना मिळत असत. वंशपरंपरें जहागीरकरून वेण्यांचे त्यांनीं नाकारिले. कारण विचारितां त्यांनीं असें सांगितलें कीं, आमच्या स्नानसंध्येची पुण्याई जहागीर घेतली ह्मणजे सरकारास जाते ह्मणून आह्मांस जहागीर नको. वापूसाहेबांचे वडील त्रिंबकराव ऊर्फ आत्रासाहेब मेहेंदळे हे राजसेवेमध्ये आपला काळ न घालवितां वडीलोपार्जित द्रव्यावर आपला निर्वाह करून स्नानसंध्येत वेळ घालवीत. वापूंची आई ही पंचनदीचे मोडक यांचे वराण्यांतिल होती. वापूंचे

जन्मवृत्त कथन मोठें आश्चर्यकारक व मनोरंजक आहे. वापूंचे पूर्वी त्यांचे आईस एक मुलगा होता. त्यानंतर पुढे बारा वर्षे तिची मुलें जगत नव्हती. आईने देवादिकांस नवस केले, ब्राम्हणांची सेवा करून त्यांना संतुष्ट केले, तरी कांहीं उपयोग झाला नाहीं. रात्रंदिवस तिला मूल होण्याचा ध्यास लागला. मूल झाल्याचें सौख्य किंवा मूल मेल्याचें दुःख या दोन्ही गोष्टींची खरी कल्पना वायकांवाचून इतरांस करितां येणार नाहीं. मूल खूड्कन् हसलें म्हणजे हसणें, तें जरा रुडू लागलें कीं जीव घाबरणें, त्यांच्याशीं लाडालाडानें बोलणें, त्याला गोडगोड नांवांनीं हांका मारणें, या व अशा दुसऱ्या अनेक गोष्टीपासून खरें वात्सल्य आणि खरा आनंद यांची किंमत त्यांनाच अवगत असते. असो. याप्रममाणें बरेच दिवस नियम विधिमध्ये गेले. शेवटीं एके रात्री तिला कोणी ब्रह्मचारी स्वप्नांत दिसला व त्यानें असा वर दिला कीं, “आई, तूं गाईला सगळाले गहूं खावयास घाल आणि ते मल मार्गानें बाहेर पडले म्हणजे धुवून स्वच्छ कर आणि त्याची भाकर करून कांहीं दिवस खात जा; आणि गाईची सेवा कर म्हणजे तुला मोठा कीर्तिवान् पुत्र होईल.” जागी झाल्यावर तिला जराशी हुशारी वाटली; तिनें आपलें स्वप्न पतीस निवेदन केलें. आणि ब्रह्मचाऱ्यानें केलेल्या उपदेशाप्रमाणें क्रम आरंभिला. तिनें गाईची उत्तम प्रकारें सेवा केली. गाईस पांच लक्ष प्रदक्षणा घातल्या.

अशा सायासाने झालेले जे चिरंजीव तेच नारायणराव ऊर्फ वापूसाहेव हे होत.

वापूसाहेबांना एक धाकटा भाऊ होता, पण तो लहानपणाच त्याचे आंगावर वीज पडून परलोकवासी झाला. वापू आईबापांचे फार लाडके असत. वापू काय तो जीव की प्राण, त्याच्यासंबंधाने काय ती सर्व काळजी, त्याजवर काय ते सर्व प्रेम. वापू अंगापिडाने चांगले धटेकटे असत. मेहेदळ्यांचे घराण्यातील बहुतेक पुरुष दिसण्यांत भव्य, उंच व सट्टे असे सध्याच्या पिढीपर्यंत तरी निपजत आले आहेत. वापू लहानपणी फार ब्राह्म आणि खोडकर असत. त्यांचा स्वभाव फार हट्टी असे. आईने रागे भरवे; बापाने धमकी द्यावी; पण चिरंजीवांनी आपली दांडगाई कधी सोडली नाही. उन्हांत हिंडणे, भरपावसांत बसणे, रानांत एकटेच जाणे, ह्यांचे वापूस कांहीच वाटत नसे. आईने मुलास लंगोटी नेसण्यास सांगितले की, मुलाने तिच्यापुढे घोंगडी नेसून उभे रहावे. अशा प्रकारचे चाळे वापूंनी कित्येकदां करावे. त्यांना वयाच्या पांचवे वर्षी मोठी अक्षर शिकण्याच्या शाळेत घातले.

शाळेंतील पंतोजीचे नांव अण्णा ओक. वापू लहानपणापासूनच फार हुशार आणि तीव्रबुद्धि दिसत असत. मुळाची हुशारी पाहून गुरूजीस मोठा आनंद होत असे. गुरूजींनी वापूंना दांडगाईबद्दल क्वचित् प्रसंगी ठोक द्यावा. पण ह्या ठोकाबद्दल गुरूस

शिष्याकडून एकदां चांगलेच वक्षस मिळाले. नित्य क्रमाप्रमाणे सकाळी उठून ~~बापू~~ अक्षर गिरविण्यास शाळेत गेले. त्या दिवशी त्यांनी शाळेत कांही खोडी केली, ह्मणून अण्णा पंतोजींनी शिष्यास शिक्षा दिली. त्या वेळी बापूंनी ती मुकाद्याने सहन करून घेतली. परंतु त्यांना अतिशय त्वेष येऊन त्यांनी पंतोजींचाहि समाचार घेण्याचा मनांत निश्चय केला त्यानंतर गुरूजवळ कांही एक न बोलतां शाळा सुटल्यावर निमूटपणे घरी निवून आले. घरी शिक्षेसंबंधाने कोणापाशी कांही एक उद्गार काढिला नाही. दोन वाजतां पुन्हां शाळेत गेले. ते थेट पंतोजीजवळ जाऊन त्याच्या डोकीवर जोराने पांच, चार थापट्या मारल्या आणि लागलेच घरी निवून आले. झालेली सर्व हकीकत वडिलांस कळविली, आणि स्पष्ट सांगितले की, मी पुनः शाळेत जाणार नाही.

हा सर्व वृत्तांत ऐकून आपल्या मुलाच्या उद्धटपणाचे वर्तनावद्दल आत्रांना बराच राग आला. तथापि त्याच्या धोटपणाचेहि कौतुक जरा वाटले. मुलाने पुनः शाळेत जावे ह्मणून त्यांनी गोडीगुलाचीने त्याचे मन वळविण्याची पुष्कळ खटपट केली. त्याला धमकी देऊन पाहिले, पण कांही फायदा झाला नाही. शेवटी, "मी घरी लिहूनच आपले अक्षर उत्तम करून दाखवितो," असे त्याजकडून कबूल करवून घेतले. बंडूनांनाचे उत्तम अक्षराविषयी त्यांना दोन शब्द सागून उत्तेजन दिले. आणि पुनः त्यांना

शाळेत जाण्याविषयी आग्रह केला नाही. वापूंच्या मनावर वडलांच्या उपदेशाचा परिणाम हितावह झाला. वडूनानांच्या अक्षराप्रमाणे मलाहि अक्षर चांगले करून दाखवितां येईल, अशी त्यांनी उमेद वाळगिली, आणि वापाला दिलेलें वचन पूर्ण करण्याचा त्यांनी दृढ निश्चय केला. इतर लहान मुलांत, आणि वापूंत फरक दिसून येतो. तो पहा. इतर मुले निश्चय करण्यांत मात्र तत्पर असतात, परंतु वापूंनी आपला कृत संकल्प अमलांत आणिला. प्रत्येक दिवशी दोनतीन तास खरडे लिहिण्याची त्यांनी मेहनत घेतली. आणि आपल्या वयाच्या बारावे वर्षी कित्ते घालण्याचा आरंभ केला. मुलांने बोलल्याप्रमाणे करून दाखविले, हे पाहून वापास परम समाधान वाटले, आणि पंतोजीची पूजा करण्याचाच निश्चय शेवट्यास नेणारा आपला मुलगा नाही, तर ज्ञान प्राप्तीविषयी देखील तो बोलेल तसा वागेल अशी त्यांची खात्री झाली.

मुलास लिहितां वाचतां यावे, त्यांचे अक्षर चांगले असावे, त्याला हिशेबठिसेव करितां यावे, एवढ्या गोष्टी कायत्या गृहस्थाचे मुलांना शिकविणे आवश्यक, असा त्या वेळचे लोकांचा समज असे. शिवाय कांहीं ब्रह्मकर्महि शिकवीत असत. ह्या मानाने पाहिले ह्मणजे वापूंचे शिक्षण बाराव्या वर्षीच समाप्त झाले होते. एवढे यथे सांगून ठेवणे पुरे आहे की, वापूंना लहान वयापासूनच स्वतंत्रतेचे कामाची जबाबदारी शिरावर घेऊन ते तडीस नेण्याची सवय झाली; आणि ही गोष्ट

८ यांचे चरित्र.

त्यांच्या अक्षर सुरेख करून दाखविण्यावरून सिद्धाहे आहे.

आईवर बापूंची फार भक्ति असे. एकदां त्यांची आई कांहीं औषध तयार करीत होती. त्या औषधांत हवीतेवढी साय साखर घातल्यावर थोडी शिलक राहिली. चिरंजीव जवळच होते. त्यांनी आईजवळ राहिलेली साय मागितली. आईने सांगितलें, “बाळा, त्यावर माझा पाय पडून त्याला घाण लागली आहेरे” बाळ बोललें, “आई, तुझाच पाय पडून घाण झालीनां? तर मग तशी मला चालेल.” वारंवार आपला मुलगा जरी खोज्या करी, व सांगितलेली गोष्टनांव ऐकत नसे; तथापि आपल्या पाणीदारपणानें आईची माया चिरंजीवांनीं आपल्यावर भारी बसवून घेतली होती. एके समयी आपल्या लाडक्या मुलाला घेऊन आपले चुलते जे रावजीमोडक त्याकडेस ती गेली होती. हे रावजीमोडक महान् भगवत्भक्त जे नाशिककर रघुनाथभटजी त्यांचे शिष्य. हे रावजीमोडक मोठे व्युत्पन्न होते. गीर्वाणभाषा म्हणजे यांनां अगदीं वश असे. हे कविता करीत. यांच्या कवितांत पदलालित्य आणि श्लेष फार, असें आढळून येतें. शास्त्री मंडळीनां त्यांच्या कविता मान्य असत. या मोडक शास्त्र्यांनीं बापूंकडे सहज पाहिलें, आणि पुतणीस सांगितलें, “तुझा मुलगा दिगांतकीर्ति होईल. याला कोणी जोड मिळणार नाही.” पुष्कळांनीं बापूंविषयीं असे तर्क केले

होते, ते येथे सविस्तर कथन करण्याची आवश्यकता दिसत नाही, परंतु ती सर्व अनुमाने शेवटी अक्षरशः सरी ठरली. ही गोष्ट अभिनंदनीय आणि स्मरणीय आहे.

वापूंनी लहानपणी विटकरीची धूळ करून तिच्या पुढ्या बांधाव्या, तुळशीतील माती घेऊन तिच्या गोळ्या कराव्या, आणि सोबतीमंडळांत औषध ह्मणून त्या पुढ्या व त्या गोळ्या वाटाव्या. अशा प्रकारची वैद्यकी खेळण्याचा वापूनां बाल्यावस्थेत मोठा नाद असे. उत्तरवयांत वैद्यक्रिया विशारदतेच्या वैभवपर्वतावर जाऊन बसणाऱ्या पुरुषांची लहानपणची वैद्यक्रिया ही एक प्रकारचे डोहाळेच समजले पाहिजेत. मोठेपणाचा वापूंचेमध्ये जो लहानपणी अंकुर दिसला त्याचा शेवटी विस्तीर्ण वृक्ष बनला, ही गोष्ट प्रशंसनीय होय. वापूनां मातृसौख्य फार दिवस लाभले नाही. मुलाचे सहावे वर्षी आई उदर भावनेने आजारी पडली. औषधोपचार चालू होतेच. एक दिवस ती सांजा म्वाण्यास बसली, त्यावेळी तिने तोंडी लावण्यास आले वेतले होते, तेव्हां तिला जी उचकी लागली ती मातं आठ दिवस चालू होती; आणि शेवटी त्यांतच तिचा अंत झाला. मरणसमयी तिने आपल्या थोरल्या सुनेस मुलाला साय देण्याची काळजी ठेवण्यास सांगितले. आणि वापू जेवर आपल्या घरी होते तेवर त्या सुनवाईनीहि पण त्यांची फार मिजास ठेविली होती. उत्तर वयांत ह्या संबंधाने वापू कृतज्ञ-

आई वारल्यावर मुलांची सर्व काळजी बापावर पडली. आठवे वर्षी बापूंचा विवाहसंबंध झाला. भावे यांच्या कुटुंबातील कन्या यांना दिली. विवाहसंबंधी एक गोष्ट ध्यानांत धरण्यासारखी आहे. वरातीची मिरवणूक हत्तीवर निघाली. बापूंना हत्तीवर बसण्यास भय वाटू लागलें; ह्मणून त्यांचे वडील त्यांचे मार्गें बसले. यामुळें खरा नवरामुलगा कोण हें ओळखण्याची लोकांनां मोठी पंचाईत पडली. याप्रमाणें बापूंच्या विवाहाचा वृत्तांत आहे. लग्न झाल्यापासून सात वर्षांनीं बापूंचे वडील पिताची विकृति होऊन आजारी पडले. अनेक प्रकारचे उपायांची योजना केली; परंतु ते त्यांतून बरे होण्याचीं चिन्हें मुळींच दिसलीं नाहींत. दिवसेंदिवस रोग बळावत चालला, आणि त्याच रोगानें शेवटीं त्यांस माघमासीं महाशिवरात्रीचे दिवशीं ते स्वतः महारुद्र एकादशणी शंकरावर करीत बसले असतां देवाज्ञा झाली. मरतेसमयीं आवांनीं आपल्या थोरल्या चिरंजीवास बापूंची रात्रंदिवस काळजी घेण्यास सांगितलें. “बापू अद्याप लहान आहे; अजून त्याचा खोड्या करण्याचा स्वभाव गेला नाहीं; तो कोणाचें ऐकणार नाहीं; करितां तूं त्याला जपत जा. ज्याप्रमाणें आजपर्यंत मी त्याला ममतेनें वाढविलें, त्याप्रमाणें तूं त्यास प्रेमानें वागवून त्याचे कल्याणाविषयीं दक्ष असत जा, एवढेंच काय तें माझे तुला सांगणें आहे.” अशा प्रकारें थोरल्या

मुळाला शेवटचे दोन शब्द सांगितल्यावर आवांचें प्राणोत्क्रमण झालें.

बाबा हे मोठे सुशील, सद्गुणी, सौम्य, मर्यादशील, दयाळु आणि विनयवान् असे होते. लहानपणापासूनच परमार्थाकडे यांचें लक्ष फार असे. ते मोठे कर्मनिष्ठ असत. ते आपला सर्व वेळ ईश्वराचे भजनपूजनादि कर्मे करण्यांतच घालवीत, आणि त्यांनीं आपलें आयुष्यहि पण ईश्वरसेवेतच घालविलें. वेदांतादि विषयांच्या विचारानें त्यांच्या स्वभावांत विलक्षण प्रकारची शांति दिसून येत असे. त्यांची प्रकृति अगदीं निरोगी असे. ते नेहमीं कडू लिंबाचे पाल्याचा गोळा करून खात असत. असो; वडिलांनीं जी अंतकालीं केलेली आज्ञा ती कधींहि न विसरतां बाबांनीं आपले धाकटे भावांचें संगोपन उत्तम प्रकारें केलें. समयविशेषीं आपले स्वतःचे मुलांविषयीं त्यांचेकडून हयगय होई, पण बापूंनां ते कधींहि विसंबले नाहींत.

याप्रमाणें पितृसौख्योपभोग बापूंनां फार दिवस न मिळतां आपल्या जेष्ठबंधूस पित्यासमान मानून राहणें प्राप्त झालें. या वेळीं बापूंचें वय सुमारे पंधरा वर्षांचें होतें. बापूंनां नेहमीं संस्कृत वाचण्याचा नाद असे आणि त्यांच्या बुद्धीचा कलहि त्याप्रमाणेंच होता. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें बारावे वर्षीं गृहस्थाम योग्य असा शिक्षणक्रम संपल्यानंतर त्यांनीं गीर्वाण भाषेच्या अध्ययनास सुरुवात केली. शिवबाबापू लहान कोणीं मोठे व्युत्पन्न शास्त्री येथें राहत असत.

यांचे चरित्र

त्यांचे जवळ बापूंनी पहिल्याने ~~व्युत्पत्तीचा अभ्यास~~ केला. आपल्या बुद्धिकुशाग्रतेने त्यांनी शास्त्राबोवांची प्रीति संपादन केली. नंतर पांडुरंगशास्त्री हरडीकर यांचे जवळ त्यांनी व्याकरणशास्त्र हाटले, आणि पुढे गणेशशास्त्री मराठे यांचेजवळ ते न्यायशास्त्र शिकले. इतकी ज्ञानसामुग्री जमविल्यावर त्यांनी वैद्यशास्त्रास हात घातला. बापूंना वैद्यक शिकण्याची आवश्यकता वाटण्यास एक कारण झाले. आमच्या मातोश्री* प्रथम प्रसवसमयी पितृगृहीच प्रसूत झाल्या. प्रसूत झाल्यावर कांही दिवसांनी त्यांना मोठे दुखणे आले. वैद्याचे औषधोपचार चालू होते. वैद्याला घरी आणण्याकरितां बापू स्वतः जात असत. एके दिवशी वैद्यमहाराज प्रकृति पहावयास नित्यक्रमाप्रमाणे आले असतां त्यांनी बरेच रुपये आगाऊ मागून घेतले आणि आपल्या घरी गेले. संध्याकाळी त्यांनी येण्याचे कबूल केले होते. संध्याकाळी वैद्यमहाराज आले नाहीत, असे पाहून बापूसाहेब संतापून त्यांचे घरी गेले आणि ह्मणाले “अहो वैद्यबोवा, पैसे घ्यावयास मात्र तेवढे तुम्ही तयार, मग खेवा घालण्यास कां मागे” ह्या भाषणाने वैद्यबोवानां हि वराच राग आला आणि मी येत नाही असे त्यांनी साफ सांगितले. हे ऐकून बापूंनी उत्तर केले “महाराज, या पुण्यांत थोडेच दिवसांत आपला धंदा बसवून

*बापू आमच्या मातोश्रीचे सख्खे चुळते.

आपणाला खाली पहावयास लावीन तरच हा खरा.”

दुसरे दिवसापासून बापूंनी वैद्यशास्त्र शिकण्यास प्रारंभ केला. कोल्हापूरच्या छत्रपतींच्या पदरचे पुंडलीकबुवा हसून कोणीएक गृहस्थ येथे राहत असत. त्यांचेपार्शी वैद्यशास्त्रातील प्रथमतत्वांत मात्र बापूंचा प्रवेश झाला व पुढे बापूंनी स्वतः आपल्या बुद्धीच्या जोरावर वैद्यशास्त्राचे ज्ञान पूर्ण संपादन केले. ह्या सर्व शिक्षणामध्ये अध्यापकापासून जितके अल्प साहाय्य लागेल तेवढे व्यावयाचे आणि बाकी सर्व आपले श्रमाने तयार करावयाचे असा त्यांचा क्रम असे. वर निर्दिष्ट केलेल्या सर्व शास्त्रांमध्ये जी प्रवीणता त्यांनी मिळविली, आणि त्याचा जो त्यांनी उपयोग केला त्यातील मुख्य बीज स्वश्रमार्जित स्वाध्यापन हे होय. ह्यांच्या शिक्षणक्रमासंबंधाने ज्या दोनतीन गोष्टी ध्यानांत धरण्यासारख्या आहेत त्या संबंधाने येथे दोन शब्द लिहिणे प्रशस्त दिसते. त्या वेळच्या इतिहासाकडे आपण अवहित चित्ताने जरा अवलोकन केले तर असे आढळून येईल की, पेशवाईचा तुळाच न्हास झाला होता; श्रीमंत दुसरे बाजीरावसाहेब पेशवे यांस त्यांचे दुर्वर्तनावद्दल ब्रह्मवर्तवाम करण्यास पाठविले होते; इंग्रजी अंमलाचे वारे नुकतेच लोकांना लागू लागले होते. इंग्रज बहादुरांनी शांततेचे राज्य स्थापण्यास खटपट चालू केली होती. अशा प्रकारची स्थिति असतां बापूंचा जन्म झाला. पेशवाई अमलातील प्रभुत्वाचे आणि सत्तेचे

लोकांचे मनावर उमटलेले जे ठसे ते अद्यापि जसेच्या तसेच कायम होते. राजा करील ते प्रमाण हे तत्त्व लोक विसरले नव्हते. राजकीय कामांमध्ये राजाची इच्छा जशी प्रबल असे, त्याचप्रमाणे धर्मसंबंधी कामांत आणि शिक्षणदानाविषयीहि अनुक्रमे उपाध्यायाची व अध्यापकाची सत्ता चालत असे या तीन्ही प्रकरणांत कोणच्याहि गोष्टी संबंधाने सत्यतेविषयी किंवा असत्यतेविषयी, न्यायाविषयी किंवा अन्यायाविषयी, आपल्या विचारणा शक्तीने प्रमाण घेण्याचे लोकांनां कधी स्वप्नीहि ठाऊक नव्हते.

असे सर्व प्रकारचे संस्कार वापूंच्या मनावर सहज रहावयाला पाहिजे होते. असे असतां वापूंनीं जी आपल्या शिक्षणक्रमामध्ये विचारशक्तीने ताडून पाहिल्याशिवाय कोणतीहि गोष्ट न स्वीकारण्याची पद्धत अनुसरली, ती तत्कालीन स्थितीचे मानाने पाहिले असतां वर्णन करण्यासारखी होती असे सहज दिसून येईल. सर्वांच्या पद्धतीहून भिन्नपद्धतीची योजना त्यांनीं केल्याने ते जास्त स्तुतीस पात्र आहेत. वापूंनां ज्ञानाची अभिरुचि असे. ते जे शिकत ते मोठ्या आवडीने शिकत. त्यांनीं वैद्यशास्त्राध्ययना संबंधाने कोणाचेहि सहाय्य घेतले नाही. विषय समजण्यांत ज्या ज्या अडचणी येत त्या ते स्वतःच्या अकलेने आणि मेहनतीने दूर करीत. यामुळे त्यांनां स्वतःच्या मानसिक शक्तीचा विश्वास उत्पन्न झाला, आणि विचार करण्याची योग्य दिशा लागली. आपण

जे करूं तें होईल असें त्यांनां सहजी वाटूं लागलें. स्वतंत्रतेनें स्वशिक्षणाचा क्रम त्यांनीं अनुसरल्यामुळें आपल्या विद्येत विलक्षण प्रवीणता मिळविणें त्यांनां सुलभ झालें. कोणकडे स्वश्रमार्जित ज्ञान मनुष्याचे बुद्धिपराक्रम, आनंद, सौख्य, यश आणि त्यामुळें नैसर्गिक दिसणारी चेहेऱ्यावरील हुशारी, आणि कोणकडे दुसऱ्यावर अवलंबून रहाणाऱ्या पोपटविद्या विशारद मनुष्याची उद्विग्नता, खिन्नता, आणि रडकेपणा ! कोठें पहिल्याप्रकारच्या मनुष्याची ज्ञानप्रियता आणि कोठें दुसऱ्या प्रकारचे गृहस्थांची ज्ञानारुचि ! परंतु दुर्दैवानें प्रस्तुतची विद्वान् मंडळी वर निर्दिष्ट केलेल्या दुसऱ्या प्रकारचीच असतात. स्वाधीन स्वशिक्षणाशिवाय स्वावलंबन येत नाहीं. त्यावांचून मोठमोठे तत्ववेत्ते, शास्त्रज्ञ कवि निपजत नाहींत. दुसऱ्यानें दिलेली शिंदोरी किती दिवस पुरेल ? ज्ञान हें उसनें घेऊन काहीं उपयोग नाहीं, तर तें बुद्धीचा भाग बनलें पाहिजे. जशीं कळसूत्री बाहुली हलवावीं तोंपर्यंत हलतात, त्याप्रमाणें हळींच्या शिकलेल्या लोकांची स्थिती दिसून येते. ज्ञान हें नुमते संपादन करूनच त्याचा उपयोग होत नाहीं तर तें पचलें पाहिजे आणि सावकाश मुरून त्याची नीट घटना झाली पाहिजे. जसजशी बुद्धि स्वभावतः विकास पावेल, तसतसा ज्ञानाचा पुरवठा झाला पाहिजे. कोणताहि त्रास न होतां सुखावह होईल तेंच ज्ञान ग्रहण करावें.

ज्ञान संपादनाच्या क्रमांत नेहमीं प्रथम शुद्ध नंतर मिश्रित, प्रथम अविविक्त मग विविक्त; प्रथम अनियत नंतर नियत, प्रथम प्रयोग नंतर उपपत्ति प्रथम कला नंतर शास्त्र, प्रथम विशिष्ट नंतर अविशिष्ट, प्रथम तत्व नंतर नियम, अशा प्रकारची व्यवस्था असावी कारण सृष्टतः मन अशा रीतीनेच विकास पावत असते. अशा तऱ्हेने गेले असतां ज्ञानाचा कंटाळा कधी येत नाही. पदवी मिळाल्याबरोबर पुस्तके कोणी फेंकून देत नाही. प्रस्तुत शिक्षण पद्धतीत अशी सुधारणा होईल तो सुदिन. तोपर्यंत उतावीळ होऊन मात्र कांहीं फायदा नाही.

असो. वापूंनी वैद्यशास्त्राचा अभ्यास सतत अकरा वर्षे केला. ह्या वेळीं त्यांचें वय सुमारे तीस बत्तीस वर्षांचें होतें. येवढ्या वयांतच त्यांनीं चार शास्त्रांवर स्वामित्व संपादिलें. व्याकरण, व्युत्पत्ति, न्याय, आणि आयुर्विद्या हीं सर्व त्यांच्यामध्ये कशीं जागृत असत. वापू वीस वर्षेपर्यंत विक्षिप्तासारखे वागत. ते नेहमीं लंगोटी घालून फिरत. कोणाशीं बोलणें जसें काय वर्ज्य असे. एकटे सदा तिसऱ्या मजल्यावर जाऊन ते बसत. परंतु त्यांनीं आपल्या विद्येची कधीं कोणत्याही प्रकारें हयगय केली नाही. वैद्यशास्त्र पूर्ण झाल्यावर औषधांचा अनुभव पाहण्याकरितां ते औषधे तयार करून आजारी लोकांना देऊं लागले. रोगाची नीट परीक्षा करून लवकर गुण येईल अशा औषधांची ते योजना करित असल्या

मुळें लोकांची त्यांच्यावर श्रद्धा बसली. लोकांची संख्या दररोज वाढत चालली. एक दोन रोगी अत्यावस्थ असतांना बापूंचें औषध घेल्यापासून थोड्या वेळांत त्यांना गुण दृष्टीस पडला. ह्या कारणानें बापू हे उत्तम वैद्य आहेत अशी त्यांची एकदम प्रसिद्धि झाली. त्यांनीं वैद्यक्रियेस सुरवात केल्यापासून सुमारे सात आठ वर्षपर्यंत औषधें फुकट देण्याचा क्रम ठेविला होता. असे त्या वेळीं त्यांनीं शेंकडों लोकांवर उपकार केले. वैद्यक्रिया चालली असतां ते दुसऱ्या एका गहन विषयामध्यें व्याप्त होते. वेदांतमीमांसेमध्ये प्रवेश करून त्यांनीं त्या विषयाचें अध्ययन करण्यास प्रारंभ केला होता. दोन तीन वर्षे त्या विषयाचें ज्ञान प्राप्त होण्यास अव्याहत श्रम करून त्यांत त्यांनीं नैपुण्य मिळविलें. अशा प्रकारें त्यांचा ज्ञानप्राप्तीचा क्रम पूर्ण झाला.

तेव्हां त्यांचे वयास सुमारे चाळीसावें वर्ष लागलें होतें. यावेळेच्या सुमारास त्यांची गृहस्थिती काय होती हें सांगणें अवश्य दिसतें. बापूंचा संसार नीठ थाटला होता. यावेळेपर्यंत चार मुलगे व तीन मुली असा त्यांचे कुटुंबाचा विस्तार झाला होता. लग्न करण्याच्या मुख्य हेतूकडे लक्ष दिलें असतां त्यांचे कडून तो हेतु पूर्ण सिद्धीस गेला होता. लग्न करण्याचें मूल बीज काय असा जर आपल्याशीं कोणी विचार करील तर त्यास असें कळून येईल कीं लग्न हें केवळ कामोपभोग वासना तृप्त करण्याकरितां-

ष कोणी करीत नाही. कारण, असे असते तर काम वासना अन्य तऱ्हेने तृप्त करण्याची इतर पुष्कळ माधने लोकांना योजितां आली असती. पण वस्तु स्थिती ह्याहून भिन्न आहे. एकाच स्त्रीशी लग्नसंबंध करून तो धर्मप्रणीत आहे असे समजून, तिच्याशिवाय अन्य स्त्रीशी समागम करण्याविषयी जो प्रतिबंध तो पाळण्याविषयी, सर्व जनांमध्ये इच्छा दिसून येते. ह्या वरून उघड आहे कीं विवाहसंबंधाचा मुख्य हेतू प्र-जोत्पादन होय. आपण परलोकवासी झाल्यावर आपल्या मागे आपला आत्मा संतती रूपाने ह्या ज-गामध्ये रहावा ही इच्छा सर्वत्र सवळ असते आणि ती तशी असणे इष्ट आहे. कारण ती तशी जर नसती तर मनुष्य जातीच्या सुधारणेला मोठाच प्रत्य-वाय आला असता. मनुष्य आणि पशू ह्यांच्यामधील जो भेद तो नाहीसा झाला असता. अशा गोष्टीचा विचार केला ह्मणजे बापू हे जगाच्या ऋणांतून मुक्त झाले होते असे ह्मणणे योग्य आहे, तथापि त्यांच्या दृष्टीने त्यांचे लग्न त्यांना सुखावह झाले नाही. परंतु येथे येव तेच सांगून ठेवणे रास्त आहे कीं त्यांनी पुढे जो अन्य संबंध जुळवून आणला त्याच्या कारणांपैकी वरील गोष्ट एक कारण होय. बापूंनी स्वतःच गाण्याचा अभ्या-स केला होता त्यांना गाण्याची माहिती चांगली असे. त्यांना सतारहि वाजवितां येत असे.

पश्तिसावे वर्षी बापू पहिल्याने काशीस गेले. त्यावेळीं उत्तरहिंदुस्थानांतून फिरत फिरत येत असतां

वापूसाहेबांची स्वारी एका गायनकलाभिज्ञ वारांगनेचे गुण पाहून अतिशय तल्लीन झाली. रसिकजनांना गुण कोठेहि जरी दृष्टीस पडला तरी ते इतर गोष्टीकडे लक्ष न देतां गुण ग्रहण मात्र करीतात. वापूसाहेबांनीं तेथे आपली गानश्रवणेच्छा यथेष्ट पूर्ण करून घेतली. यामुळे त्याच्या गानकलाज्ञानाला पुष्कळ भर पडली आणि त्यांनां गाणे ऐकण्याचा फार नाद लागला. येतां येतां स्वारी श्रीमंत शिंदेसरकारच्या लष्करांतून आली. शिंदेसरकार वापू तेथे येऊन दाखल झाले तो कोठे अन्यस्थलीं होते. सरकारची स्वारी दुसरे दिवशीं लष्करांत परत यायची होती. वापूसाहेबांची आणि सरकारची एकदां भेट व्हावी असा दरवारांतील मंडळीचा मानस होता. त्याप्रमाणे त्यांनीं वापूसाहेवास एक दिवस तेथे राहण्याची सवड करण्यास आग्रहपूर्वक विनंती केली.

परंतु "निस्पृहस्यतृणंजगत्" ह्मणतात ते स्वरे. निस्पृह लोकांनां रावापासून रंकापर्यंत सर्व सारखे. वापूंनीं उत्तर केलें कीं मी कांहीं येथे दक्षिणा मांगण्याकरितां आलों नाहीं. सरकार जर प्रस्तुत येथे असते तर त्यांची भेट घेण्याचा माझाहि फार मनोदय होता, पण ते नाहींत त्याअर्थीं मी नियमित वेळापेक्षां येथे जास्त मुक्काम करणार नाहीं. असे उत्तर ऐकून मंत्रीमंडळींनां वापूंच्या निस्पृहतेचें आणि सरळ भाषणाचें फार आश्चर्य वाटलें. नंतर त्यांनीं असा विचार केला कीं, वापूसाहेब तर सरकारस्वारी येईपर्यंत

राहत नाहीतच. तर सरकारच्या राज्यांतून येवहा मोठा विद्वान गृहस्थ त्यांचे कांहीं आदरातिथ्य केल्याशिवाय जाऊं देणें योग्य होणार नाही. करितां कांहीं तरी संभावना करून त्यांची बोळवण करावी.

असा विचार ठरल्यावर त्यांनीं बापूसाहेबांकडे एक उंची शालजोडी आणि एक उंची पागोटें अशा दोन वस्तु नजर ह्मणून पाठविल्या. आणि त्या स्वीकारण्याविषयीं विनंति केली. बापूसाहेबांचे मनास ती विनंति मान्य करणें आलें, आणि त्यांनीं त्या नजरेचा आदरयुक्त व आभारपूर्वक स्वीकार केला.

लष्करांतून जें त्यांनीं प्रयाण केलें ते दुसरे कोठें न जातां स्वारी येथें येऊन दाखल झाली. येथें आल्यावर कांहीं दिवसांनीं कांहीं कारणानें बापूंचे डोकें बिघडलें. डोकें बरें होण्यास इतर औषधांचा कांहीं एक उपयोग होणार नाही असें त्यांनीं स्वतःच्या प्रकृतीची परीक्षा करून ठरविलें. पुढें गायन श्रवणाशिवाय आपलें डोकें सुधारणार नाही असा त्यांचा पूर्ण निश्चय झाला, आणि निश्चितोपाय योजनेचीं साधनें ते शोधूं लागले. अल्पकाळांतच गाणें ऐकावयास मिळेल अशी त्यांनीं व्यवस्था केली.

प्रति दिवशीं मिश्रानायकीणीचें गाणें ऐकण्याचा त्यांनीं क्रम ठेविला. व ह्यानंतर कांहीं दिवस अंबू बडोदकरीण ह्मणून कोणी गाणारीण वारांगना येथें होती तिचें गाणें त्यांनीं ऐकिलें. बापूंची गायनकला ज्ञानांतहि विशारदता होती. ह्याची साक्ष देणारी

एक गोष्ट आहे ती लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. मिश्रा नायकिणीने एकदां वापूंना फसविण्याकरिता बुद्ध्या एक कठीण राग हणण्यास प्रारंभ केला. वापूंच्या रसिक कर्णाना ते ऐकणे गोड लागेना. त्यांनी एकदम तिला असे सांगितले की, मिश्रा, तू ह्या रागांत स्वर संकर केलास. हे ऐकून वापूंच्या बहु ग्रह बुद्धीचे मिश्रास आश्चर्य वाटले. आणि तिने त्यांची फार तारीफ केली. ह्यावरून हे स्पष्ट आहे की, वापू जे ज्ञान संपादण्याचा एकदां हेतु धरीत त्यांत ते निश्चयाने निपुणता मिळवीत. वापूंचा कुटुंबनिवास संपण्याचे दिवस आतां अगदी सन्निध येऊन पोहोचले होते. आपला कनिष्ठ बंधु नित्य घरी गाणारणी आणून गाणे ऐकत बसतो ही गोष्ट पुराणरीति रिवाज, आचार विचार, धर्मव्यवहार, यांना सन्मान देणाऱ्या बाबांना योग्य वाटेना. आपल्या घरी वारांगनांचा प्रवेश झाला असतां आपल्या घरास अपवित्रता येईल, आपला नावलौकिक बुडेल, आणि सर्वांनी अनुकरण करावे असा जो आपला आचार तो झूषित होईल अशी बाबांना भीति वाटली. तेव्हां बंधूस दोन गोष्टी सांगल्या, आणि त्याला थोडा उपदेश करावा असा बाबांनी विचार केला. एक दिवस सकाळीं बाबांनी वापूस जवळ बोलाविले आणि सांगितले “वापू” तुम्ही आतां अज्ञान नाही, परंतु हल्लीच्या तुमच्या क्रमावरून तुम्ही आपला नावलौकिक विसरलासे वाटते. तेव्हां आमची इच्छा येवढीच आहे की तुम्ही आतां

जाणते झालां आहां, करितां सर्व संसार आटपा; आह्मी काशीस निवून जातो. किंवा प्रस्तुत आरंभिलेला क्रम सोडा; आपल्या विद्येचा लोकांनां फुकट उपयोग होऊंद्या; कोणापासूनहि द्रव्य घेऊं नका; उपकार करा. बापूंनां हें सर्व कळत होतें. बावा जें ह्मणतात तें अनुचित नाहीं,—अशी त्यांची पूर्ण खात्री झाली होती. आपण जर आपला क्रम जसाचा तसा चालू ठेवला तर, वडील बंधु काशीस जाऊं ह्मणतात आणि शिवाय त्यांची आज्ञा उल्लंघन होते. आपला नाद तर सोडतां येत नाहीं असें त्यांचे मनानें घेतलें होतें. तेव्हां त्यांनीं निराळीच युक्ति योजिली. आपणच वरांतून निवून जावें हें प्रशस्त असें त्यांनीं ठरविलें.

बापू आजपर्यंत बावांच्या मर्जाप्रमाणें वागले होते. पण ह्या वेळीं त्यांची मर्जा कोणत्याहि रीतीनें पाळतां येईना. असें पाहून त्यांनीं गृहस्त्याग करण्यास्तव ज्येष्ठ बंधूंचा निरोप घेतला. जातेसमयीं आपल्या पत्नीस व मुलांनां बरोबर नेण्याचें योजिल्याप्रमाणें त्यांनीं त्यांनां विचारलें. पण तशी गोष्ट जमून आली नाहीं. त्या वेळीं कुटुंबांतील मुख्य पुरुषाच्या धोरणाप्रमाणें सर्व सुकाणू फिरावयाचें असें असे. घरांत दुसरे कोणास कोणतीहि गोष्ट स्वतंत्रपणें करतां येत नसे. त्याप्रमाणें बावांच्या विचाराशिवाय मुलां माणसांनां बापूंचे बरोबर जातां आलें नाहीं. तेव्हां अर्थांतच बापूंनां एकटें घराबाहेर पडणें भाग झालें.

आपल्याबरोबर फराळास बसतो. आपण उभयता कांहीं दोन नाही असे समजा." अशा प्रकारच्या भाषणांनी त्यांनी आग्रह केल्यावर वापूंनी त्यांच्या बरोबर फराळ केला. पुढे निजण्यास विछानाहि आपल्याच वरचा आणवून गोईत्रीकरांनी वापूंची सोय केली. आपणाहि त्या दिवशी तेथेच निजले.

वर ज्या दिवशी सोडिले त्यादिवशी अशाप्रकारच्या सत्कारयुक्त आदरातिथ्याची वापूंना फार किंमत वाटली हे उपकाराचे कृत्य वापू जन्मभर स्मरत. वापूंनी गोईत्रीकरांचा नेहमी चांगला समाचार घ्यावा. त्यांच्याशी ह्यांनी परकाभाव कधीहि ठेविला नाही. वापूंनी ज्यादिवशी गृहनिवास त्याग केला, त्यादिवसाचा वृत्तान्त असा मनोवेधक आहे. दुसऱ्या दिवसापासून वापूंच्या नवीन आयुष्यक्रमास सुरुवात झाली.

उत्तरार्ध.

पूर्वांचा संसार गेला तर पुनः नवीन संसार थाटण्याचें त्यांनीं योजिलें. द्रव्योपार्जनास्तव स्वसंपादित ज्ञानाचा उपयोग ते त्याच दिवसापासून करूं लागले.

ह्यांचें एक नूतन राज्यच संस्थापित झालें. रोगरूपी शत्रूंच्या तडाक्यांत सांपडलेले, रुग्णरूपी जे आपले प्रजाजन, त्यांची मुक्तता करण्याकरितां आयुर्विद्या शस्त्राची त्यांनीं योजना केली, आणि कीर्तिरूपी राज्याची संस्था करण्यास त्याच वेळापासून प्रारंभ झाला. प्रजाजनांकडून ज्या राजानें आपली मुक्तता केली, त्यास पूज्यबुद्धि आणि प्रेम अशा रूपानें करभार देण्यांत येऊं लागले.

अशा प्रकारच्या विस्तीर्ण राज्याची स्थापना झाल्यावर, बापूनां स्वपराक्रमोपभोग घेण्यास सांपडूं लागले. राज्य संस्थापना होऊन कांहीं दिवस झाल्यावर, राज्यश्रीस शोभा देणारी अशी स्त्री बापूनीं अंगिकारिली. हा एकप्रकारचा त्यांनीं प्रीतिविवाहच केला असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही. सहधर्मिणीप्रमाणें बापूंचा तिच्याशीं संबंध असे, व तिचेंहि वर्तन बापूंशीं प्रेमयुक्त असे. परस्परांनां एकमेकांचा समागम अत्यंत सुखोत्पादक झाला.

हा जो नवा संबंध जमून आला, याविषयी कित्येक बापूसाहेबांना दोष देतील आणि दोष देणे अस्पर्शी यथार्थहि आहे. परंतु आतांपर्यंतच्या त्यांच्या वृत्तां-नाकडे बागीक दृष्टीने अवलोकन केले म्हणजे या दोष देण्यांत पोकळपणाचा भाग अधिक आहे असे सहज ध्यानांत येईल. दोष देण्यांत मुख्य बीज काय याचा आपण विचार करू लागलो असता आपणास असे आढळून येईल की, बापूंचे हे कृत्य अनीतिकारक झाले असा बहुतांचा समज झाला; आणि वरवर पाहणाराला ते अनीतीचे कृत्य सहज वाटेल यांत कांहीं नवल नाही.

वर्तन अनितीचे किंवा नीतीचे ह्मणण्यापूर्वी नीति आणि अनिति ह्मणजे काय? आणि नीतीने कां वागावे? अशा प्रश्नांचा प्रथमतः विचार केला पाहिजे. जें वर्तन व्यक्तीस किंवा समाजास हितावह असेल ते नीतीचे वर्तन; जें वर्तन व्यक्तीस किंवा समाजास अहितकारक असेल ते अनितीचे वर्तन होय. आपणास किंवा समाजास कोणत्याहि प्रकारे उपद्रव न होता आपणास व समाजास, सौख्य व्हावे हा नीतीने वागण्याचा मुख्य उद्देश. आतां या हेतूला धरूनच किंवा या हेतूपासून दूर, बापूसाहेबांचे आचरण झाले कीं काय? या प्रश्नाचा उलगडा केला ह्मणजे, बापू हे नीतीने किंवा अनितीने आचरिले हे दृष्टीस येईल. बापूंनीं वर्गी राहण्याचा मार्ग जर पतकरिला असतां तर त्यांना वंशुंच्या उपदेशाप्रमाणे वागणे प्राप्त होतें.

बंधूंच्या उपदेशाप्रमाणें वागणें ह्मणजे, औषधें फुकट देऊन उपकार करणें हें होय.

तेव्हां अशा करण्यापासून द्रव्यप्राप्ती कांहीं झाली नसती हें उघड आहे. बापूंनीं घरीं राहून औषधें फुकट देणें, किंवा बाहेर राहून औषधांचा उपयोग द्रव्योपार्जन करण्याकडे करणें या दोन्ही गोष्टी द्रव्याच्या फायद्या संबंधानें विचार करितां त्यांचे कुटुंबास सारख्याच होत्या असें झालें. ममता, लोभ, दया, अशा बंधनांपासून होणाऱ्या सौख्याकडे लक्ष दिलें असतां कुटुंबाचें थोडेंबहुत नुकसान झालें असें ह्मणणें भाग आहे. या दोन्ही गोष्टींनीं बापूंचें मात्र अहित झालें असें नाही. तर उलट कुटुंबाव्यतिरिक्त पांच, चार, माणसांस त्यांनां सधन करून सोडण्यास सांपडलें. असें जें आपण बापूंच्या आचाराचें निरूपण केलें त्यावरून हें सिद्ध आहे कीं त्यांचें वर्तन जरी सर्वथा न्याय्य आणि नितीवत् नव्हतें तरी त्यांत अनितीचा अंश फारच थोडा होता. बापूंनीं पुढें आपल्या मुलांमाणसांचा चांगला समाचार घेतला नाही येवढ्याबद्दल कोणीहि न्यायी मनुष्य त्यांनां दोषास्पद ठरवील. असो.

आतां आपण बापूंच्या नवीन सुरू झालेल्या आयुष्यक्रमाकडे वळूं. ह्याच वेळीं त्यांनां एक प्रकारच्या नवीन सौख्याचें वारें लागूं लागलें होतें. नूतन कृत समागमाची त्यांनां विलक्षण मनोरमता भासूं लागली होती. गृहसंबंधीं सर्व बंधनें नाहीशी झाल्यामुळे

आपण जणु काय पिंजऱ्यांतून सुटलों असे त्यांना वाटू लागले होते. नानाविध मनोविकारांवर सतत चालत आलेले जे गुरूजनांचे नियंत्रण ते शिथिल झाल्यामुळे स्वातंत्र्याने त्यांचे मनावर आपला पूर्ण अम्मल बसविला. ह्याच वेळीं स्वातंत्र्याचे आणि लहरी स्वभावाचे बीजारोपण होऊन त्यापासून झालेल्या वृक्षाची बळकट मुळे इतकी खोल गेली होती की त्यांच्या लहरी स्वतंत्रतेच्या कल्पनांस जरा धक्का लागला की त्यांचे मनांत उत्सृंखल रागाचा प्रादुर्भाव व्हावा. जितक्या मानाने स्वगृही वापू उग्रनियम विधीने वागले तितक्या मानाने त्यांच्या प्रस्तुत वर्तनांत अनवस्थित क्रम सुरू झाला. क्रिया जेवढ्या जोराने होईल तेवढ्या जोराने प्रतिक्रिया होते ह्या सृष्टिनियमाची आठवण केली ह्मणजे त्यांचे वर्तन बरेच अंशी दोषमुक्त होते. वापूंचा स्वभाव मूळचाच तब्बेती असे, आणि ह्या स्थितीत तर त्या तब्बेतखोरपणास अधिकच भर पडली. हा जो त्यांचा स्वभाव बनला तो सर्व आयुष्यभर जशाचा तसाच होता.

ज्याकरितां वापूंची स्तुति करावयाची, ज्याकरितां त्यांचे उपकार झाले असे मानावयाचे, ज्याकरितां त्यांचे स्मारक करावयाचे, ज्या योगाने त्यांनी आपले व शेकडों लोकांचे हित केले, त्या गुणांचा विकास ह्याच समयापासून होऊ लागला. सर्व आयुष्यांत वर्तमानकाळी प्रारब्ध झालेला आयुष्यक्रमच उज्वल होता असे ह्मणण्यास हरकत नाही.

बापू लोकांपासून औषधाची किंमत घेऊं लागले. रोग्यांनां लक्षपूर्वक पाहून, रोगाची नीट परीक्षा करून ते उपचारांची योग्य योजना करीत. ह्यामुळे त्यांचेकडे आलेला रोगी हटकून बरा होत असे. हळूहळू वैद्यराज या नात्यानें जशी बापूंची कीर्ति पसरत चालली तशी लोकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत चालली. काशिरामेश्वरापर्यंत सर्व देशभर बापूंच्या यशाचा प्रतिध्वनि दणाणूं लागला. जणु काय एक धन्वंतरी स्वर्गलोकाहून ह्या भूतलावर अवतरले आहेत असें सर्वत्र वाटूं लागलें. बापूंच्या यशाचा प्रसाद घेण्याकरितां शंकरांनीं कोसांवरून आलेले रोग्यांचे थवेच्याथवे त्यांच्या येथें जमत. बापूंचे औषधाचे दर फार माफक असल्यामुळे गरिबगुरिबांनां त्यांचेपासून मोठा उपयोग होत असे.

तथापि असे कित्येक रोगी येत असत कीं त्यांनां औषधाकरितां कवडीहि देण्याचें सामर्थ्य नसे. अशा लोकांनीं बापूंच्या हातापायां पडावें, दीनमुद्रेनें त्यांच्या विनवण्या कराव्या आणि तुह्मी आमचे मायबाप आहातिं असें ह्मणून त्या महात्म्याचे हृदयास द्रव आणावा. इतक्या तऱ्हेचे जे गरीब लोक बापूंकडे येत त्यांनां ते केवळ परोपकारबुद्धीनें बरे करीत. असे कित्येक लोक बरे झाल्यावर बापूंनां दूबा देऊन जात. बापूंच्या घरीं जी मंडळी येत त्यांत कोणी श्रीमंत असोत, किंवा गरीब असोत, सर्वांनां ज्यांच्या त्यांच्या अनुक्रमानें बहुधा औषधें देण्यांत येत असत. जे रोगी

बरे होण्याच्या स्थितीत असत त्यांनाच वापू हार्ती धरित आणि औषधोपचार करण्यास सुरुवात करित.

दुखणें असाध्य व अनावर आहे अशी परीक्षा करून त्यांची खात्री झाली की, मजजवळ औषध देण्यासारखें नाही, दुसऱ्या कोणा वैद्याचे उपाय करा, असे रोग्यास ते स्पष्ट सांगत. उगीच एखाद्यास आशा लावून त्याला आपल्या नादीं केवळ पैसे उप-ण्याकरितां ते कधीहि कोणास गुंतवून ठेवीत नसत. वैद्यशक्तीच्या आहारांत जे जे रोग असत ते ते कितीहि भयंकर असले तरी त्यांचें उन्मूलन करण्यास वापूंचा हातखंडा असे. वैद्यशास्त्रनियोजित मर्यादेच्या बाहेर रोग्यांची स्थिति झाली असतां ते त्यांस बरे करण्याचें पतकरित नसत.

विशेष स्मरणीय गोष्ट अशी आहे कीं वापूंनीं जो रोग असाध्य ल्हणून ठरवावा त्वारोगाचें उपपशमन होऊन अन्य वैद्याच्या उपायानें प्रकृति स्वास्थ्य होणें बहुधा अशक्य असे.

वापूंच्या दवाखान्यांत औषधे देण्याची रीति इतर दवाखान्यांतील रीतीहून भिन्न असे. रोग्याचा हात पाहून रोगाचा उद्भव होण्यास काय काय कारणें झालीं असतील ती त्यांनीं स्वतः सांगवीं, आणि रोग्यास आपल्या अनुभवानें ती खरी आहेत किंवा नाहीत, असें विचारवें. आश्चर्य मानण्यासारखी गोष्ट ही कीं त्यांनीं केलेली परीक्षा आणि रोग्याचा अनुभव यामध्ये नेहमीं खात्रीनें अनुगुण्य असावयाचेंच.

अशा प्रकारची चिकित्सा झाल्या नंतर रोगावर नेमकी औषधे देण्याची योजना होई, अशा कारणाने आजारी मनुष्य लवकर बरे होण्याने कठीण जात नसे.

बापूंच्या चिकित्सा करण्यांत येवढा विशेषकी समयविशेषी रोग्यास आपला अनुभव स्वतः सांगतां जरी न आला तरी बापूंनी केलेल्या परीक्षेची आपला अनुभव जुळवून पहाण्याचे काम अडाणी मनुष्यहि करू शके. यामुळे रोग चिकित्सा बरोबर होत असे. बापूंचे औषध घेतले असतां पथ्य फारच माऊक करावे लागे.

परीक्षेची फी घेण्याच्या प्रथमतः बापूंचा परिपाठ नसे. परंतु त्यांना जेव्हां असे आढळून आले की, कितीएक लोक आपल्याकडून रोगाची बरोबर परीक्षा करून घेऊन औषध घेण्यास मात्र दुसऱ्याकडे जातात, तेव्हां त्यांनी हात पहाण्यास्तव एक रुपया फी वसविली. रोग्याच्या घरी जाण्याची बापूंची वहिवाट नसे. मग तो रोगी सधन असो किंवा निर्धन असो तथापि रोग्याचे घरी जाऊन त्याला पहाणे हे अत्यावश्यक आणि अधिक हिताचे आहे असे जेव्हां त्यांना वाटे तेव्हां ते त्याच्या घरी जाण्याचे कधीहि नाकारित नमत. घरी जाण्याबद्दल अमूक एक फी अशी बापूंनी कधीच ठरविली नव्हती. रोगी जे काय आपल्या इच्छेने देईल त्याचा ते स्वीकार करीत. एखाद्यास कांहीं देण्याचे सामर्थ्य नसल्यास ते त्याजपासून कांहीं घेत नसत. वर हात पहाण्याकरितां

एक रुपया फी वेत असत ह्यणून सांगितलें, तो रुपया रोग्यानें औषध घेतल्यास औषधाच्या आकारांत वजा होत असे.

किती एक लोक आजारी मनुष्य अगदीं मरणोन्मुख झालें ह्यणजे वापूनां घरीं नेण्याची सुरवात करीत. वापू केवळ त्यांच्या मर्जास्तव जात असत. असा रोगी जर मरण पावला,—जे त्यांनां माहित असेच—तर त्याज पासून ते कांहींही घेत नसत. मग मिळणा री फी एक रुपया असो अथवा हजार रुपये असो. मेलेल्या माणसावद्दल कांहीं एक व्यावयाचें नाहीं, हा जो त्यांचा अलौकिक गुण त्यागुणाचे मंडणार्थ येथें एक उदाहरण देणें अप्रासंगिक होणार नाहीं, असें आह्मांस वाटतें. मुंबई शहरीं कल्याणजी शिवजी या नांवांचें एक प्रख्यात गृहस्थ असत. त्यांच्या मरण समयापूर्वीं कल्याण शिवजीच्या गृहीणीनें एकदां परीक्षा करून जाण्या करितां वापूनां आग्रह पूर्वक निमंत्रण केलें. प्रथमतः वापूनीं जाण्याचें नाकारलें. परंतु पुन्हां आग्रह पूर्वक विनंत्या झाल्या वर न जाणें म्हणजे अशा मोठ्या गृहस्थाचा अनादर करणें होय, असें वापूनां वाटून त्यांनीं मुंबईस जाण्याचे मनांत आणिलें.

मुंबईस गेल्यावर ज्या वेळीं वापूसाहेबांची स्वारी कल्याणशिवजीचे वंगल्यावर चिकित्सा करण्याकरितां गेली, त्या वेळीं तेथें दुसरेहि कांहीं आयुर्विद्याविशारद नामांकित डाक्टर हजर होते.

इतर चिकित्सकांनी परीक्षा करून असे ठरविले की, कल्याणशिबचीचा यदाकदाचित् जरी त्या दुखण्याने शेवट झाला, तथापि तरी गोष्ट घडण्यास वराच अवाधि लागेल; फारसां भिष्यांचे कांहीं कारण नाही असे त्यांनी त्यांचे कुटुंबांस सांगितले.

कल्याणजीच्या बायकोने खरोखुरी स्थिति काय आहे असा बापूस प्रश्न केला, कारण तिला सर्व मालमत्तेची व्यवस्था आपले पतिसमक्ष करणे होती. बापूंनी परीक्षा करून तिला स्पष्ट सांगितले की, बाई, तूं शहाणी असशील तर निरर्थक डाक्टरांनां पैसे न भरतां आपली काय ती व्यवस्था सत्वर कर. कल्याणजी दोन तीन महारांचा आतां काय तो सोवती आहे.

बाईने बापूंच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवून सर्व व्यवस्था केली. बापूंनी विदान केल्याप्रमाणे आपले पतीचा अंत झाला हे पाहून बापूंच्या शक्तीचे तिला आश्चर्य वाटले. तिने आपल्या नवऱ्याच्या हातांतील पांच हजार रुपयांची आंगठी बापूंनां बक्षीस केली, पण तिचा त्यांनी स्वीकार केला नाही, येवढेच नव्हे, तर जातांयेतांचे भाडे देखील त्यांनी तिजपासून घेतले नाही. पांच हजार रुपये ह्मणजे लहानसहान रकम नव्हे; परंतु न्यायाने पैसा मिळविण्याविषयी केवढा हा बापूंचा दृढनिश्चय ! अन्यायाने, द्रव्यप्राप्ति करून घेण्यासंबंधाने केवढा हा त्यांनां जबर तिटकारा ! अशी निस्पृह आणि निर्लोभी मनुष्यरत्ने फारच

थोडो सांपडतात, आणि त्यांनून वैद्य मंडळींत तर फारच थोडो.

वापूनां पैशाची तमा नसे. असो. वापूंची वैद्य या नात्यानें जी ख्याति झाली त्यांतील मुख्य बीज असें आहे कीं, त्यांची परीक्षा बरोबर असे; ते निदान त्रिनचूक करीत; आणि एकदां त्यांनीं हातीं धरलेला गोगी ते हटकून बरा करीत. ह्या ज्या वापूंच्या वैद्य क्रियेच्या स्वाभाविक रूपदर्शक तीन गोष्टी त्या यथे उदाहरणांनीं स्पष्ट करून दाखविणें अवश्य व महत्वाचें आहे. करितां यथे दहापांच उदाहरणें देण्याचा आमचा विचार आहे.

एके समयीं आमचे वडील बंधु कोजागिरीचे दिवशीं आपल्या मित्रमंडळींत खेळत बसले असतां खेळण्याचे नादांत मागील जिन्यास कठडा नाही हें त्यांचे लक्षांत न राहिल्यामुळे मागे टेंकावयास गेले तो मागच्या मागे जिन्याच्या पायन्यांवरून गडबडत खाली पडले. जिन्याच्या पायथ्याशींच जातें होतें त्याजवर त्यांचें आंग आपटून जरासे चेंचलें, आणि ते अम्मळ वेगुद्ध झाले.

हें सर्व पाहून मित्रमंडळींनीं त्यांचे डोळ्यास जरा पाणी लाविलें, तों ते सावध होऊन त्यांनां पुन्हा खेळण्यास बसण्यापुरती हुशारीहि पण आली. घरांतील माणसें रागे भरतील ह्मणून त्यांनीं ही गोष्ट घरांत कोणासहि कळविली नाही. आणि दुसरे दिवशीं पडण्याचा परिणाम शरीरास जाणवला नाही, ह्या कार-

णाने कळविण्याची त्यांना जरूरत नव्हती नाहीं. असे सुमारे पंधरा दिवस गेले. पुढे एक दोन दिवसांनी हलगर्जे ऐन दिवाळीत त्यांचे आंग एकाएकी उणकायास लागून ते कांहीं वेळाने जरा बरे वाटेल म्हणून निजले. निजल्यानंतर ताप अतिशय भरला. घरातील माणसे त्यांस उठविण्यास गेली तों ते बेशुद्ध होऊन त्यांची दातखिळी बसली आहे आणि डोळे पांढरे झाले आहेत असे माणसांच्या दृष्टीस पडले.

घरातील सर्व माणसे घाबरून गेली. मुलाला एकाएकी असे कशाने झाले हे त्यांना कांहींच कळेना. तथापि त्यांनी घरगुती औषधे देण्यास सुरुवात केली. डोळ्यामध्ये जी जी कोणी सांगितली ती ती अंजने वातली. पण कांहींएक उपयोग झाला नाही. अर्थात्च कारण माहित नाही तेव्हां औषधापासून काय फायदा होणार !

शेवटी बापूसाहेब यांना येण्याकरिता बोलावणे पाठविले. बापूसाहेब त्या वेळी मेहेरबानी करून आले. त्यांनी प्रकृति पाहिली आणि हा मुलगा जगणे कठीण असे त्यांना वाटले. आमच्या वाडिलांनी बरे होणे साध्य आहे की असाध्य आहे असे बापूसाहेबांना खोडूनखोडून विचारिले. बरे होणे कठीण असे बापूंनी स्पष्ट सांगितले. हे निदान ऐकून सर्व माणसांच्या तोंडचे पाणी पळाले. परंतु बापूसाहेब घरी जावयास निघालेले पुनः माडीवर परत आले. आणि पंधरावीस दिवसांपूर्वी एखाद्या उंच जागेवरून हा मुलगा पडला

होता कीं काय अशी त्यांनीं विचारपुम केली. घरांत हें कोणासहि माहित नव्हतें असें पूर्वीच सांगितलें आहे. शेवटीं आमच्या बंधूंच्या मित्रमंडळीकडे तपास करितां ते जिन्यावरून पडल्याची गोष्ट समजली ती बापूंना कळविली. तेव्हां आतां मी याला खात्रीनें बरा करतो असें सांगून बापू निघून गेले. पुढें त्यांचेच औषधोपचारानें आमचे बंधूस गुण आला. ह्या हकीकतीवरून बापूंचें कार्यकारणभाव ज्ञान किती बरोबर असे याची चांगली कल्पना येईल.

दुसरें उदाहरण,—सुमारें बारा वर्षांपूर्वीं पुणें येथें कामीसरीएट जनरलचे हुद्यावर असणारे साहेबास कांहीं निमित्तानें सरकारांतून दोष देण्यांत आला. साहेब मनाचे फार हळू असल्यामुळें त्यांचें हृदयास दोषरूपी बाण बरेच टोंचले.

ज्ञालेल्या अप्रतिष्ठेचा त्यांचे मनास बराच धक्का बसल्याकारणानें त्यांची मान आंक्ळल्यासारखी होऊन त्यांचे घशांत एक प्रकारचा रोग झाला. त्यामुळें त्यांनां खाण्यापिण्याची आणि बोलण्याची बरीच अडचण लागली.

साहेबांनीं मोठमोठ्या विद्वान डाक्टरांकडून आपल्या रोगाची परीक्षा करविली. साहेब हे एक महिन्याचे आंत मरण पावतील असा सर्व डाक्टरांचा अभिप्राय पडला. साहेब यांची प्रिय कन्या आणि तिचे तरुण पतिराज अशीं दोन माणसें या समयास विलायतेंत होती. आपण तर मरणारच पण आप-

त्या लाडक्या मुलीची आणि जामातांची एकदांतरी भेट व्हावी अशी साहेबांची आणि त्यांच्या मडमेची उत्कटेच्छा होती. परंतु एक महिन्याचे अवकाशांत ही गोष्ट कशी वडून येणार ! अशा विचिंतनेत रात्र-दिवस ती नवराबायको पडली. बरे करण्यासंबंधानें डाक्टर लोकांनीं तर हात टेंकले. तेव्हां पुढें आतां काय इलाज करावा या विषयी मडमेस मोठी काळजी लागली.

शेवटीं आपल्या नौकर माणसांपाशीं तपास करितां तिला असें समजलें कीं पुण्यांत बापू साहेब मेहेदळे ह्या एका प्रसिद्ध वैद्य नेटिवांत आहेत. तेव्हां अशा वैद्यराजाकडे जाऊन आपल्या प्रियपतीच्या रोगाची चिकित्सा एकवार करून घ्यावी असें तिनें योजिलें. दुसरे दिवशीं मडमसाहेबांची गाडी बापूंच्या दारापाशीं येऊन थडकली. आपलें सर्ववृत्त तिनें बापूस निवेदन केलें, आणि कांहीं चांगले उपाय योजण्याविषयी तिनें त्यांची हात जोडून विनंती केली.

“ मी काय वेडा भटभाई. आमचे उपचार तुम्हां साहेब लोकांस कसे पसंत पडतील. तेव्हां तुम्हीं कोणा इंग्रजी डाक्टराकडेस जा. ” असें बापूंनीं उत्तर केलें. परंतु त्या मडमेनें फार गयावाया केल्यावर आणि नानाप्रकारें त्यांच्या विनवण्या झाल्यावर तिच्या नवऱ्याची प्रकृति पाहून एकदां परीक्षा करण्याचें बापूंनीं पत्कारिलें. संध्याकाळीं बापूंनीं साहेबांचे बंगल्यावर जावें असें ठरलें. संध्याकाळ होतांच

मडमेचीगाडी आली आणि बापूंची स्वारी बंगल्यावर निघून गेली.

परीक्षा झाल्यावर बापूंनी मडमेस सांगितलें कीं तुझा नवरा तर मरणार खास पण मी त्याला एक महिन्याच्या ऐवजीं सहा महिनेपर्यंत वांचवून तुमची आणि तुमच्या मुलीची व ज्यामाताची भेट होईपर्यंत साहेब खातरीनें मरत नाहींत अशी मी हामी घेतों. मात्र सांगतों तें औषध तयार झालें पाहिजे.

बापूंनीं जें औषध तयार करण्यास सांगितलें तें असें. बकऱ्याची एकाच घावास मुंडी तोडून ती टांगून ठेवावी, आणि खडीसाखरेचा पाक करून त्यांत बापूंनीं दिलेली पुडी घालून तो पाक त्या मुंडीखाली ठेवावा, आणि त्यांतून जो अर्क पडेल तो त्या पाकांत मिश्र करावा अशाप्रकारें तयार झालेलें औषध साहेबास सहा महिने घेण्यास त्यांनीं सांगितलें. इतक्या मुदतींत विलायतेहून साहेबांची लाडकी मुलगी आणि तिचे यजमान पुण्यास येऊन दाखल झाले. त्यांची व ह्या उभयतां नवराबायकोची भेट होऊन एकदोन महिने त्यांनां येथें राहवयासहि पण सांपडलें.

आपल्या मुलीची आणि आपली भेट घडवून आणण्याकरितां परमदयाळू ईश्वरानें बापूंच्या रुपानें जणुंकाय देवदूत पाठविला असें त्यांनां वाटून साहेब आणि मडम उभयतां खरोखर नाचूं वागडूं लागलीं. जणुंकाय आपल्याला सहा महिनें अधिक आयुष्यच मिळालें असें वाटून साहेबास विलक्षण प्रकारचा आ

नद झाला. त्या दंपत्याने आपल्या आनंद बापूसा-
हेव यांना नानातऱ्हेने प्रदर्शित केले आणि त्यांचे
फार आभार मानिले.

बापूंनी सांगितल्याप्रमाणे साहेबांची स्वारी सहा-
व्या महिन्यांतच निजधामास गेली. साहेबांच्या
मडमेला बापूंच्या बुद्धिमत्तेचे आणि चिकित्सा सूक्ष्म-
तेचे फार नवल वाटले. विलायतेस परत जातांना ती
बापूंच्या भेटीस गेली आणि उपकारऋण थोडेबहुत
तरी फेडण्याकरितां तिने बापूंच्या पुढे एक हजार
रुपये आणि एक मूल्यवान् शाल ठेविली.

परंतु ज्या अर्थी तिचा नवरा मेला होता त्या अर्थी
तिच्यापासून त्यांनी एक पै देखील घेतली नाही.
साहेबांनी मरणसमयापूर्वी बापूंच्या अद्वितीय शक्तिम-
त्तेचे एक प्रमाण पत्र लिहून ठेविले होते तेहि बापूंनी
घेतले नाही. बापूंनी येवढा आपल्यावर उपकार
केला तेव्हां त्यांनी आपल्या देणगीचा स्वीकार करावा
असे मडम साहेबांच्या मनांत फार होते पण बापूसाहेव
कांहींच घेत नाहींत असे जेव्हां त्यांनी पाहिले तेव्हां
त्यांचा मोठा हिरमोड झाला आणि त्यांना फार वाईट
वाटले. शेवटी "आह्मांवर तमचे अनंत उपकार
आहेत त्यांचे आह्मी उतराई कसे होऊं" अशा प्रका-
रचे उद्गार मडमेने, भाषणांत आणि नानाविध अभि-
नय करून स्पष्ट करून दाखविले आणि बापूंची
रजा घेतली.

ह्या गोष्टीवरून बापूसाहेबांचे सामर्थ्य, औदार्य,

निस्पृहता, न्यायेच्छा हे गुण कसे दळडळीत प्रकाशं लागतात.

उदाहरण तिसरें.—ऑरडिनँन्स आफिसमधील एका इंग्रजी कामदाराच्या बायकोच्या पोटांत कांहीं रोग झाला. रोगाची परीक्षा करण्याकरितां पुष्कळ युरोपियन डॉक्टर जमा केले होते, त्यांत बापूसाहेबांनाहि नेले होते. परीक्षाविधि समाप्त झाल्यावर डॉक्टरांच्या आणि बापूसाहेबांच्या मनांत भेद पडला. पोटांत हरणिया* नांवाचा रोग झाला आहे असें बापूंच्या अभिप्रायें ठरले. हा हरणिया रोग नव्हे असें डॉक्टर मंडळीचें मत पडले. पोट फाडवून आपलें ह्मणणें सिद्ध करून दाखवावें अशी बापूंची इच्छा होती. परंतु मतभेदामुळे ती गोष्ट तशीच त्या वेळीं वादावर पडली.

पुढें साहेब पत्नीसह इंग्लंडास निघून गेले. तेथें गेल्यावर तेथील डॉक्टरांकडून तिचें पोट फाडविलें, तों हरणिया रोगच आहे असें त्यांनां कळून आलें.

बापूसाहेबांनींहि अशाच प्रकारची परीक्षा केली होती हें साहेब बहादुरांच्या लक्षांत होतें. बापूंनां त्यांच्या परीक्षाज्ञानाकरितां, साहेबांनीं दोनशे रुपये विलायतेहून पाठविले होते. परंतु बापूंनीं कांहीं घेतलें नाहीं.

---

* ज्याला इंग्रजीत हरणिया ह्मणतात. रोगाच्या नांवाविषयीं आमची पूर्ण खात्री नाहीं.

उदाहरण चवथें.—पुण्यांतलil माडीवाले यांचे चि-
रंजीव सुंदरलाल हे बरेच आजारी असतां परीक्षेसा-
ठीं डा० विटी, डा० विश्राम आणि वैद्यराज बापू-
साहेब असे तिघांनां नेले होते. परीक्षा करून डा०
विटी आणि डा० विश्राम हे उभयतां एकमेकांच्या
सल्यानें उपचारपत्रक लिहावयास लागले. बापूंनीं
डा० विश्रामजीस जरा बाजूस बोलावून सांगितलें कीं
दादा, तुहीं यादी कसची लिहितां ? तो पोरगा चार
तासांचे आंत खातरीनें मरेल. डा० विश्रामजीस
आणि डा० विटीस हें ह्मणणें समत होईना. सांग-
ण्यास आश्चर्य वाटतें कीं बापूंनीं निदान केल्याप्रमाणें
तो मुलगा चार तासांतच मेल.

असें विनचूक निदान करण्याबद्दल डाक्टरद्वयानें
बापूसाहेबांची फार प्रशंसा केली, आणि ह्या वेळेपा-
सून डा० विटीचा बापूंवर लोभ बसला, आणि डा०
विश्रामजीचा बापूंशीं स्नेहभाव सुरू झाला. डा०
विटी पुढें बापूसाहेबांस कित्येकदां आपल्याबरोबर
रोगचिकित्सा करण्याकरितां नेत असत.

उदाहरण पांचवें—बाहेर गांवची कोणीएक वाणीण
तिचें पोट अवाढव्य मोठें झाल्यामुळें येथें आली होती.
पुष्कळ वैद्यांकडे व डाक्टरांकडे ती फिरली. तुला
उदर झाला आहे असें बहुतेकांनीं तिला परीक्षा करून
सांगितलें. शेवटीं ती बापूसाहेबांकडे आली. तिची
परीक्षा करण्यास बापूंनां तीन चार तास लागले. पुढ-
च्या भागावर व पाठीमागच्या भागावर टिचकी

मारून पहातां दोन्ही वाजूस बारीक अवाज आला. येवल्यावरून वापूंनीं वाईस सांगितलें कीं तुला उदर नगरे कांहीं एक रोग नाही. तुझ्या पोटांत दोन मुलें आहेत. एकाचें तोंड पुढच्या वाजूस आहे, आणि दुसऱ्याचें तोंड मागच्या वाजूस आहे. कांहीं दिवसांनीं वाई बाळंतीण झाली तों तशीच स्थिति आढळून आली.

उदाहरण सहावें—तोंडावरून परीक्षा. पुण्यांतील एका प्रसिद्ध घराण्यांतील एक वाई,* प्रकृति बरीच अस्वस्थ वाटल्यामुळे, कांहीं औषध घ्यावें ह्या हेतूनें वापूसाहेबांकडे आल्या. कोणी मोठ्यांच्या बायका आल्यास त्यांनीं मध्यवरांत बसावें असा वापूंच्या यथे शिरस्ता असे. त्याप्रमाणें त्या वाई मध्यवरांत शिरतांना वापूंनीं सहज त्यांच्याकडे पाहिलें. बाहेर ओटीवर बरीच मंडळी बसली होती त्याच्या समक्ष वापूंनीं आरडून त्यांना सांगितलें, “वाई तुमच्या रोगाची परीक्षा मी केली आहे. ज्या पुरुषावर तुमचें मन बसलें आहे त्या पुरुषाशीं तुम्हीं समागम करा ह्याजने प्रकृति नीट होईल.”

बसलेल्या मंडळींनां हें ऐकून बरीच आश्चर्य वाटलें पुढें जिज्ञासेनें शोध कारितां असं समजून आलें कीं त्या वाईची आपल्या मोतद्दागवर प्रीति बसली

*ह्या वाईचें नांव व वगणें आह्मांस माहित आहे परंतु आह्मी त्याचा स्फोट करूं इच्छित नाही.

होती. कांहीं कारणानें त्या मोतद्वारास घालवून दिल्यापासून वाईची प्रकृति बिघडली होती; आणि ह्या मतव त्या औषध घेण्याकरितां आल्या होत्या. परंतु, वैद्य पडले विलक्षण ! त्यांनीं पहातांक्षणींच वाईचा खरा आजार काय होता हें सांगितलें.

उदाहरण सातवें—सुमारें बारा पंधरा वर्षांपूर्वी श्रीमंत बापूसाहेब निंबाळकर यांची प्रकृति बिघडून दिवसेंदिवस क्षीण होत चालली. मोठमोठ्या विद्वान् वैद्यांचे व डाक्टरांचे औषधोपचार श्रीमंतांनीं चालू ठेविले होते, परंतु त्यापासून त्यांना रेसभरहि गुण आला नाही. बापूसाहेब गेहेदळे यांची कीर्ति कर्णोपकर्णो श्रीमंतांचे कानावर गेली होती, तेव्हां ह्या वैद्यवर्याच्या हातून एकदां शेवटला उपाय करून पहावा असे त्यांच्या मनांत आलें.

त्यांचे पदरीं रा० विठ्ठलपंत टिळक या नांवाचे एक गृहस्थ होते. ह्या गृहस्थांचा आणि आमच्या वडिलांचा बराच स्नेह असे आणि बापूसाहेबांचा आमचे वडिलांवर बराच लोभ असे. तेव्हां त्यांचे मार्फत बापूसाहेबांकडे जाण्याकरितां निंबाळकरांची स्वारी आपल्या लव्याजम्यासह यथे येऊन दाखल झाली.

प्रकृति पहाण्यास बापूनां बोलावणें पाठविलें तों अशा श्रीमंत लोकांची तळवेत आमच्यानें संभाळवणार नाही असें ह्मणून प्रथमतः श्रीमंत निंबाळकरांची प्रकृति पहाण्याचें बापूंनीं नाकारिलें. निंबाळकरांनीं बापूंनीं याचें ह्मणून एक हजार रुपये देऊं केले. त्यांस तु-

ळशीवागेत जाऊन आपले रुयये दान करा असे उ-
त्तर बापूंकडून मिळाले. पुढे तीर्थरूपांनी बापूंची
आग्रहपूर्वक विनवणी करून त्यांचेकडून निवाळकरां-
ची प्रकृति पाहण्याचे कबूल करून घेतले. बापूसाहे-
बांची स्वारी निवाळकरांचे बंगल्यावर गेली. भेट
वगैरे झाल्यावर श्रीमंतांची प्रकृति पाहून बापूंनी नि-
दान केले, आणि असे सांगितले की आपण पुन्हां वि-
वाहसंबंध करावा किंवा अन्य स्त्रीसमागम करावा.
बापूंच्या उपदेशाप्रमाणे श्रीमंतांनी दुसरे लग्न केले,
आणि त्या योगाने त्यांची प्रकृति पण सुधारली.

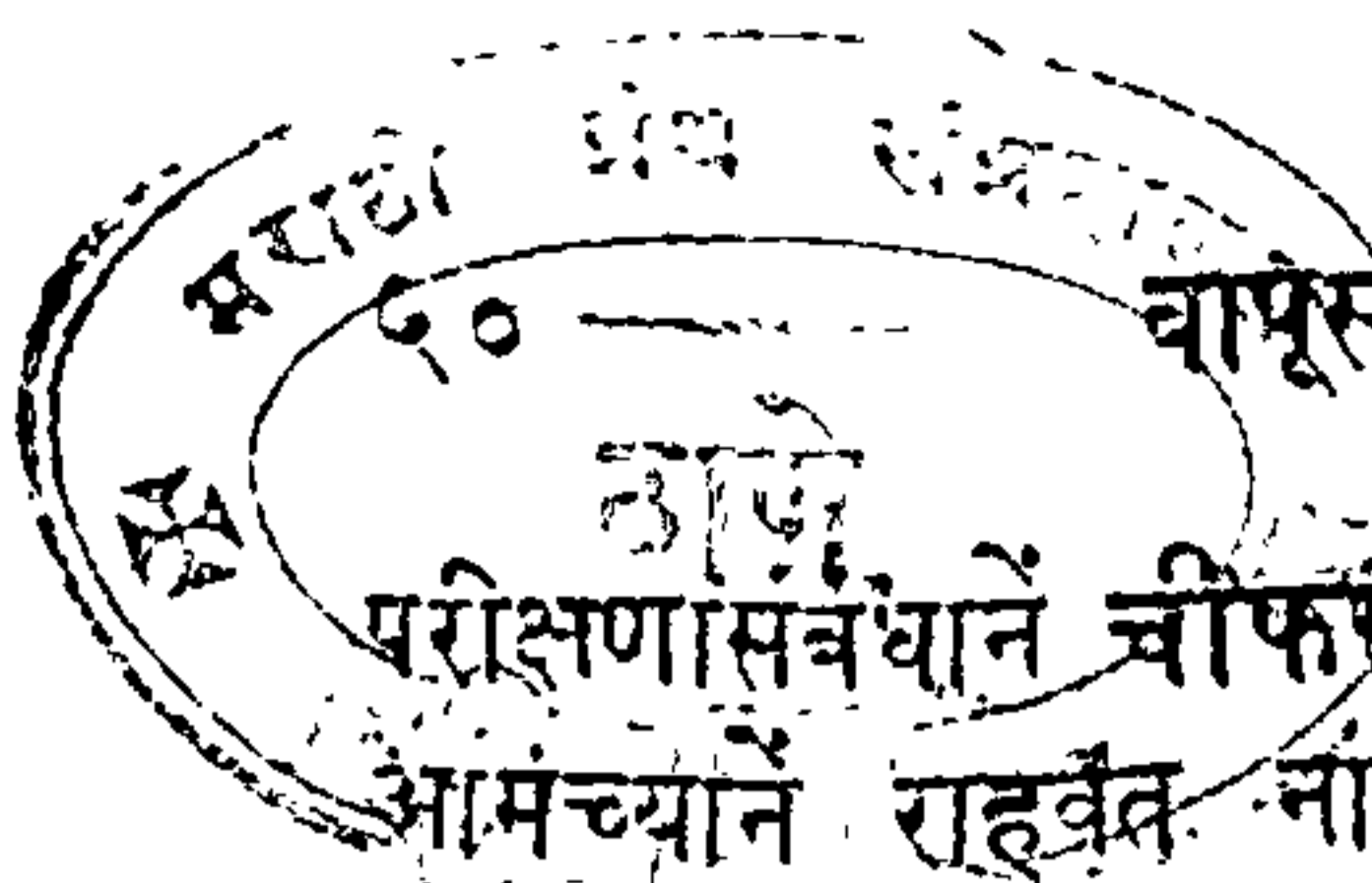
उदाहरण आठवे-श्रीमंत पंतप्रतिनिधी यांना
लीव्हरचा रोग होऊन त्याशिवाय त्यांना क्षयभाव-
नाहि झाली होती. लीव्हरचा रोग वन्याच पक्कदशेस
येऊन पोहोचल्याकारणाने बरे हाणें जरासे कठिणच
झाले होते. श्रीमंतांची स्वारी बापूसाहेबांचे औषध
गेण्यास्तव येथे आली. बापूंनी परीक्षा करून औष-
धोपचार करण्याचे कबूल केले ह्यामुळे प्रथमतः
श्रीमंतांना बरेच आश्वासन आले. श्रीमंत पंतप्रति-
निधीस मुंबईस राहण्याविषयी बापूंनी उपदेश केला.

त्याप्रमाणे ते मुंबईस जाऊन राहिले. बापूसाहेब
प्रत्येक चवथे दिवशी श्रीमंतांच्या समाचारांकरितां
मुंबईस जात असत. ह्याप्रमाणे बरेच दिवस क्रम
सतत चालू होता. हळूहळू श्रीमंतांच्या प्रकृतीस
आराम वाटू लागला आणि शेवटी ते बापूंच्याच उप-
चारांनी चांगले सुधारले. आपली बरेच दिवस च्हास

पावत चाललेली जी प्रकृति, तिला वापूंनीं आरोग्य आणिलें हें पाहून श्रीमंतांनां परमानंद झाला; आणि वापूंचे मोठे उपकार वाटले. उघडच आहे आरोग्य-सौख्यापेक्षां संसारसुखामध्ये दुसरें बलवत्तर सौख्य-तरी कोणतें !

वापूंच्या उपकाराची फेड करण्याकरितां श्रीमंतांनीं वापूंनां हजार रुपये बक्षीस दिले. वापूसाहेबांनीं-हि ह्या देणगीचा अत्यादरपूर्वक स्वीकार केला. या वेळेपासून श्रीमंतांशीं वापूंचा जो स्नेहभाव सुरू झाला तो अखेरपर्यंत दृढ राहिला. श्रीमंतांचे थोरले कुटुंबाचें वापूंकडे येणें जाणें व त्यांच्याशीं पत्र-व्यवहार ठेवणें या दोन गोष्टी याच वेळेपासून सुरू झाल्या. आईसाहेबांच्या मोडी अक्षराबद्दल वापू त्यांची फार वाखाणणी करीत. यांच्यासारखी स्व-जीवितनाथसेवादक्षतेसंबंधानें काळजीपूर्वक व प्रेमयुक्त तत्पर असणारी अन्य स्त्री फार विरळा. या आईसाहेब नित्य किन्हईस* रहातात. तथापि स्वपति-दक्षिणपादांगुष्ठपवित्रकृतजलग्रहण झाल्याशिवाय त्यांचा एक दिवसहि जात नाही. वापू हे श्रीमंतांचे राजवैद्यच बनून राहिले होते. प्रतिनिधीसाहेबहि वापूंच्या गुणाचें ग्रहण करून त्यांच्या मर्जात्रमाणें त्यांच्याशीं मोठ्या आदरानें वर्तत. या त्यांच्या गुण

* औदापासून किन्हई बारा कोस आहे.

बापूसाहेब मेहेंदळे

परीक्षासंबंधाने चीफसाहेबांची तारीफ केल्यावांचून आमच्याने राहवत नाही. बापूंच्या ठायी त्यांचा फार पूज्यभाव असे. असो.

उदाहरण नववे.—श्रीमंत अप्पासाहेब नातूनां उदराचा रोग झाला होता. रोग वाढत वाढत जाऊन अनावर झाला आहे असे जेव्हां बापूंच्या दृष्टीस आले तेव्हां त्यांनीं अप्पासाहेबांस असा विचार सांगितला कीं, आपण आतां हा सर्व संसारचा पसारा त्याग करून काशी यात्रेस जाण्याचें करावें. बापूसाहेबांच्या तोंडून जेव्हां असे शब्द आले तेव्हां आपले मरण निश्चित आहे असे वाटून अप्पासाहेबांचें मन जीवितशंकाकुल होऊन बरेच खचले. शेवटीं त्यांनीं काशीस जाण्याचा बेत केला.

काशीस जाऊन पोहोचतांपर्यंत मी जगेन कीं नाही, असा अप्पासाहेबांचे मनांत संशय उत्पन्न झाला. बापूसाहेबांनीं त्यांची खात्री केली कीं, आपण काशीस पोहोचून तीनचार दिवस निश्चयाने लोटतील. आपण कांहीं देखील काळजी करूं नका. असे आश्वासन देऊन बापू अप्पासाहेबांचें बरोबर कल्याणपर्यंत गेले आणि तेथून त्यांचा निरोप देऊन पुण्यास परतले.

वाचकहो, अप्पासाहेबांची काय स्थिति झाली अमली पाहिजे हें आतां मागच्या उदाहरणांवरून तुमच्या लक्षांत येऊन चुकलेंच असेल. तथापि एकदां आमचे तोंडून ऐकाच. अप्पासाहेब येथून निघाले ते काशीस मुग्वरूप पोहोचले. मार्गांत प्रकृतीस जणु काय

आराम पडत आहे असें त्यांनां वाटलें. काशीस पोहों-
चल्यावर अप्पासाहेबांचे हातून श्रीभागिर्थांचे स्नान
वगैरे विधी ऊरकले. एकदोन दिवस प्रकृतीस गुण
आल्यासारखे त्यांनां दिसून आलें.

परंतु बापूसाहेबांचें निदान चुकेल अशी जणु काय
ईश्वरास काळजी वाटून अप्पासाहेबांचे या भुलोकीं
राहणें समाप्त व्हावें अशी त्यानें योजना केली.
काशीस पोहोंचल्यावर बरोबर तीन दिवसांनीं श्रीमंत
अप्पासाहेबांचा अंत झाला.

उदाहरण दहावें.—आह्मी एक दिवस बापूंचे येथें
बसलों असतां कोणीएक मनुष्य तेथें आला. त्या मनु-
ष्याचें अर्धांग बहुतेक निरुपयोगी झालें होतें. बापूंनीं
हें पाहून त्या गृहस्थास प्रश्न केला कीं, “अहो
तुम्ही चांदण्यारात्रीत महिना दीड महिना निजला
होतां कीं काय? आणि तुम्हांस स्वस्थ झोंप आलीच
नाहीं कीं काय?”

असा प्रश्न विचारतांच त्या गृहस्थानें बापूं पुढें हात
जोडले आणि ह्मणाला कीं महाराज आपण म्हणतां
त्याप्रमाणेंच माझी स्थिति झाली आणि मी अना पंगू
झालों आहे. पण मला जाग्रणें झालीं ही गोष्ट आ-
पणांस कशी कळली? या त्याच्या धीट प्रश्नांचें
बापूसाहेबांनां कौतुकच वाटलें, आणि तेथें असलेल्या
सर्व मंडळीनां बापूंची अशी विनम्र परीक्षा पाहून बरेच
आश्चर्य वाटलें.

ह्या सर्व उदाहरणांत बापूंच्या बुद्धिमत्ता, विद्वत्ता,

दृढानुभव वगैरे गुणांचा प्रकाश कसा झळझळीत पडतो हे स्पष्ट होईल. बापू हे वैद्याग्रणी होते ही गोष्ट आज आम्हीं नवी ठरविणे नलगे. तर या गोष्टीचा शेंकडो लोकांना अनुभव आला आहे. बापूंच्या चिकित्सासुक्ष्मतेविषयी प्रशंसक लेख एका वर्तमान पत्रांत सांपडला तो पुढे लिहिल्याप्रमाणे आहे.

“ पुणे.—गेल्या बुधवारी येथील नारायण पेठेत रहाणाऱ्या गृहस्थाने आपल्या रोगाची स्वरी परीक्षा करण्याकरीता येथील वैद्यांची सभा भरविली होती. त्यावेळी वेदशास्त्रसंपन्न रा० रा० बापूसाहेब मेहेदळे हे गेले होते, त्या प्रसंगी येथील कांहीं शास्त्रीमंडळी व गृहस्थहि हजर होते, त्यांस बापूसाहेबांची वैद्यकीचे कामांत प्रविणता पाहून मोठे नवल वाटले व जमलेल्या गृहस्थानी त्यांची मोठी वाहवा केली म्हणून समजते. कि.” या सर्व उदाहरणांवरून बापूंची वैद्यक्रियाविशिष्टता पूर्णपणे दिसून येईल असे आम्हांस वाटते.

अशी शेंकडो उदाहरणे आणखी देतां येतील. परंतु स्थलसंकोचास्तव आणि मनोरंजनभंगभीतीने तीं येथे देत बसण्याचा आमचा विचार नाही.

आर्यवैद्यकाचे उत्तम ज्ञान संपादन करून त्याचा यथायोग्य उपयोग केला म्हणजे आर्यवैद्यकाचे सहाय्याने काय काय पराक्रम करून दाखविण्याची शक्ति येते, ही गोष्ट वर निवेदन केलेल्या सर्व उदाहरणां वरून उत्तम तऱ्हेने स्पष्ट होते. आर्यवै-

शैकाचें सामर्थ्य, त्याचें बल, त्याची उपयुक्तता, त्याची पूर्णता, त्याचा महिमा इत्यादि सर्व गोष्टींची साक्ष बापूंचे वृद्धिपराक्रम देतील. आर्यवैद्यक निःसत्व आहे असें प्रतिपादन करणाऱ्याचें म्हणणें किती निराधार आहे हेहि ह्या उदाहरणांवरून व्यक्त होईल आणि बापूंच्या लोकोत्तर बुद्धिविशालतेचें आणि अद्वितीय कल्पनाशक्तीचें तेज सर्वांच्या हृदयान्तांत चांगला उज्वळ उजेड पाडील.

बापूंची अशी प्रतिज्ञा असे की, जर कोणी गीर्वाणभाषेत आणि आर्य वैद्यकांत माझा हात धरील तर त्यास मी साष्टांग प्रणिपात घालून त्याचा शिष्य होऊन राहिन आणि पुनः वैद्यक्रिया करणार नाहीं. काय हा स्वज्ञानदृढतेचा विश्वास ! खरोखर ज्ञान संपादन करावें तर असेच करावें.

बापूंनीं आपलें नांव राखील असा, आर्यवैद्यकाचा लोकांनां उपयोग करून देणारा, आणि त्याचें चांगलें रक्षण करणारा शिष्या तयार केला नाही म्हणजे त्यांनीं आपल्या आयुष्याचा दुर्व्यय केला असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. आर्यवैद्यकास हात घालण्यापूर्वी शिकणाराची व्याकरण आणि न्याय ह्या दोन शास्त्रांत चांगली गति चालेल अशी त्याची योग्यता असावी असें बापूंचें मत असे. नुसतें समासचक्र आणि रूपावलि येऊन कांहीं फायदा नाही असें ते ह्मणत, आणि म्हणूनच समासचक्ररूपावलिपारंगत जी जी मंडळी त्यांचेकडे वैद्यक शिकण्याच्या हेतूनें येत त्या

त्या मंडळीस शिकविण्याचें त्यांनीं पतकरिल्लें नाहीं.

त्यांच्या मतानें योग्य असा शिकणारा त्यांनां कोणीच भेटला नाहीं. तेव्हां अर्थातच शिष्या तयार करण्यासंबंधानें वापूंच्याकडून हयगय झाली किंवा उदासीनता दिसून आली असं म्हणून त्यांचेवर दोषारोप करणें वाजवी होणार नाहीं. त्यांतून, व्याकरण आणि न्यायशास्त्रज्ञानविरहित देखील एका गृहस्थास त्यांनीं वैद्यक शिकविण्याचा प्रारंभ केला होता. परंतु त्या गृहस्थानीं थोडेसें तुटपुंजें ज्ञान प्राप्त होतांच स्वतंत्रतेनें वैद्यक्रिया करण्यास सुरवात केली. ह्या गृहस्थाचें ज्ञान कितपत होतें याचें अनुमान १८७४ च्या सातवें नोव्हेंबरच्या ज्ञानप्रकाशांत आलेल्या पत्र व्यवहारावरून चांगलें करितां येईल. या शिष्यवैद्याच्या पढतमूर्खपणानें कित्येकाचे प्रकृतीस अपाय झाले. आपल्या शिकविण्याचा असा दुष्परिणाम झाला हें पाहून वापूंनां वाईट वाटलें आणि कोणी हुशार व विश्वासुक्त मनुष्य मिळाल्याशिवाय कोणासहि शिकवायचें नाहीं असा त्यांनीं संकल्प केला.

आपल्या धाकट्या मुलीस* वैद्यक शिकवावें असा त्यांचा हेतु होता आणि त्या हेतूनें त्यांनीं तिला संस्कृत शिकविण्यास आरंभाहि केला होता. परंतु दुर्दैवानें सर्व कांहीं जसेच्या तसेच राहिलें. अस्तु.

लेले यांचे वाज्यांत राहिल्यापासून दोन वर्षांनींच

* द्वितीयसंबंधी स्त्रीपासून झालेली.

बापूनी सोळ्या हसोवाजवळचें घर रा. विसोवाअण्णा घरमोडे यांजपासून विकत घेतलें, आणि त्यांचे घरांत त्यांचा सर्व नूतन कुटुंबविस्तार झाला.

बापूनी आपलें घर फार मनोवेषक केलें होतें. घरांत शिरतांक्षणीच लहानमोळ्या झाडांचा समावेश केलेला दृष्टीस पडावा. जरा पुढें जावें तों एक सवत्सधेनु बांधलेली दृष्टीस पडावयाची. पायच्या चडूम ओटीवर जावें तों रमणीय हरिण आपले चंचल नेत्र कावरेबावरे करून इकडे तिकडे पाहूं लागावयाचें. जरा वर नजर फेंकली कीं पोपट, मैना, चंडोल यांनी आपल्या मंजूळ भाषणांनी येणारांचें अत्यादरानें जणु काय आगतस्वागतच करायचें. इतकें होऊन पुढें पहावें तों कोपच्यांत राम राम ह्मणत घोंगडीवर बसलेली शांत आणि गंभीर अशी वैद्यराजांची मूर्ति मनावर आपली पूर्ण सत्ता बसविण्यास तयारच.

बापूंचें वसतिस्थान पाहिलें कीं, ऋषीच्या आश्रमाची कांहीं कल्पना येत असे. कलकलव्याप्त जगत सोडून बापूंच्या शांतिमय आश्रमांत बसून सदैव शांत्योपभोग घ्यावा असें परकीयांचे मनास वाटावें.

घरांत सर्व ठायीं स्वच्छता ठेवली असल्यामुळें तेथें बसणाऱ्यास मोठा आनंद व्हावा. खरोखर अशा वसतिस्थानाच्या सुखकर अवलोकनाचें अर्धे आरोग्य प्रकृतीस वाटावयाचें. बापूंनां सुंदर पशुपक्षी बाळगण्याची मोठी हौस असे आणि ती त्यांनीं बरेचअंशी पूर्ण

केली. कित्येक दिवस त्यांनी ससे पाळिले होते. सुंदर मयुराहि त्यांच्या घरी असत.

हे मोर त्यांना जण्हाकर राजे यांच्या मातोश्री श्रीमती लक्ष्मीबाईसाहेब यांकडून देण्यांत आले होते. ह्या राणीसाहेबांची बापूसाहेबांवर फार श्रद्धा असे. त्या बापूंचा चांगला ससाचार वेत. त्यांना त्या वडिलाप्रमाणे मान देत. बापूसाहेब हेहि त्यांच्या आरोग्याची चांगली काळजी ठेवीत. राणीसाहेब फार दयाळु, सुशील, उदार आणि सद्गुणी आहेत अशी बापूसाहेब त्यांची फार वाखाणणी करीत.

बापूंच्या येथे जी मंडळी जमत त्यांचा ते ज्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे आदरसत्कार करीत. बापूंच्या वक्तृत्वाचा एकदां का पाण्यासारखा झपाट्यानं ओघ चालला की, श्रोतृजनांस तेथून उठूं नये असे वागवें. सर्व लोकांचे डोळे त्यांच्या चेहऱ्याकडे आकर्शिले जावे.

त्यांचे भाषण फार गोड, मृदु, रसाळ आणि अस्खळीत असे, त्यामुळे ऐकणारांची मने मनोवैधकतेने कशी तळीन होऊन जात. बापूंच्या भाषणांत अनेक प्रकारचे मासले असत. त्यांचे भाषण श्रवण करून रसिकांनां ज्ञानप्राप्ति होई; मनोरंजक कथा आवडणाऱ्यांस गोष्टी ऐकण्यास मिळत; विनोदप्रियांस विनोद मिळे; बीभत्सेच्छंस बीभत्साचा नमुना सांपडे; स्पष्ट वक्त्यास स्पष्ट वक्तृत्वाने आनंद होई.

अशा प्रकारचे त्यांच्या भाषणांत भिन्न भिन्न मासले असल्यामुळे सर्वांची कर्मणूक सहज होई. ते बोलत असतां त्यांच्या बुद्धिमत्तेची आणि ज्ञान विशालतेची उज्वल प्रभा भ्राजमती होई. भाषणांत हिंदुस्थानी दोहरे आणि संस्कृत श्लोक यांचा भरणा फार असे. शास्त्री, पंडित, किंवा वर्तमान पदवी विराजित मंडळीहि जरी त्यांचे येथे आली तरी बापूसाहेबांच्या भाषणांतील जोर कधीहि कमी झाला नाही.

बापूनां संस्कृत फार लीलेने बोलतां येत असे. परंतु त्यांच्या मर्जाप्रमाणे संस्कृत बोलणारा त्यांना क्वचितच सांपडे. बापू वे० शा० सं० बंडूनानांना फार वाखाणित. बंडूनाना मात्र माझ्या बोलण्यांतील मौज उत्तम समजतात असे बापूनी ह्मणावे. बंडूनानांना बापू आपल्या वडील बंधूप्रमाणे लेखित. बंडूनानाहि बापूंच्या कलाकलाप्रमाणे वागत. कारण त्यांचा तबेतखोर स्वभाव त्यांना आज पंचावन वर्षे माहित होता.

आधुनिक विद्वान्मंडळीविषयी बापूंचें मत असे असे की ज्या ज्ञानापासून त्यांचें हित फार थोडे होतें तें ज्ञान संपादण्यास सरकार त्यांना लावतें. यांची विद्या शेळीच्या शेपटीसारखी आहे; धड माशा वारावयाला निरूपयोगी, धड पार्श्व झांकावयालाहि निरूपयोगी, असे ते वारंवार ह्मणत. बापूंच्या ज्या वक्तृत्वाचे वर वर्णन केले आहे तें वक्तृत्व ते आपल्या गादीवर बसलेले असत तोंपर्यंत चाले. सभाधीटपणा त्यांचे आंगी नव्हता. सभेत त्यांची छाप बसत

नसे, अशा प्रकारचे कित्येकांचे आक्षेप आहेत.

आक्षेपकांचे प्रमाण काय ते एवढेच की १८७६ माली जी येथे सभा झाली होती त्या सभेत बापूंचे तेज पडले नाही. सभेत कोणत्या प्रकारची मंडळी होती हे आह्मांस माहित आहे. ही सभा भरविण्याचा उद्देशहि आह्मांस माहित आहे, आणि काय काय गोष्टीसंबंधाने तेथे वादविवाद झाला आणि तो कसा झाला हेहि आह्मी पूर्ण जाणतो. ही सभा प्रसिद्ध कैलासवासी सार्वजनिक काका यांचे मंदिरांत झाली. सभेचा अंतस्थ हेतु मत्सरजन्य होता. एकदां कसेतरी बापूंना सभेत आणावे आणि त्यांची अप्रतिष्ठा 'येनकेन प्रकरणेन' करावी असा इतर वैद्यमंडळीचा मनोदय. बाह्यहेतु हा की वैद्यशास्त्रार्थ करवून उत्तम वैद्य कोण हे ठरविणे. सभेमध्ये गालीप्रदानाशिवाय दुसरा कांहीं वादविवाद झाला नाही. प्रथम बापूंच्या उलट पक्षाकडून गालीप्रदानास सुरवात झाली.

वे. शा. सं. बंडू नाना रानडे हे या सभेस हजर होते. गालीप्रदानाचा प्रकार पाहून आणि जमलेल्या मंडळींची, बापूसाहेबांची अप्रतिष्ठा करण्याची इच्छा त्यांना न खपून वे. शा. सं. बंडू नाना सभा सोडून जावयास उठले. परंतु श्री निवासशेणेनी त्यांना आग्रह करून बसविले. बापूसाहेबांना ही वादविवादाची पद्धति अवलोकन करून अतिशय संताप झाला आणि त्या संतापाग्नीच्या ज्वाला दुर्वचनरूपाने

यांचें चरित्र.

बाहेर पडूं लागल्या. सभेंत मारामारी होण्याचा प्रसंग येतो की काय अशी नानांनां भीति पडूवल्यांनीं बापूंचा हात धरिला आणि त्यांनां वरीं व्हेऊन गेले. अशी कायती सभेची खरी हकीकत आह्मांस वे० शा० सं० वंडूनानांकडून कळली. नानांच्या मतें या सर्व कृत्यांत बापूंचा कांहींएक दोष नव्हता.

या सर्व वृत्तान्तावरून आक्षेपकांचे म्हणण्यांत किती पोकळपणा आहे या गोष्टीचा निर्णय करणें आम्ही आपल्या शिरावर न घेतां वाचकांकडेच सोपवितों. या सभेंत झालेला जो बापूंचा अपमान तो त्यांनां यत्किंचित्हि सहन झाला नाहीं. त्यांचें मन अतिशय दुखावलें आणि ते यासंबंधानें वारंवार संतापयुक्त उद्गार काढीत. आपल्या अमूल्य गुणांची खरी परीक्षा न होतां आपली अशाप्रकारची झालेली अवहेलना पाहून कोणत्या सत्यप्रिय आणि स्वाभिमानांनीं पुरुषास संताप येणार नाहीं ! त्यांतून बापूंचा स्वभावतर अनियंत्रित स्वतंत्रतेत बनत बनत आलेला होता. तेव्हां त्यांनां लोकांनीं केलेल्या अशा प्रकारच्या अपकाराच्या योगानें किती वाईट वाटावें आणि किती कोप यावा !

“ सूर्याच्या तोंडावर जर कोणी मोठ्या वमेंडीनें थुंकलें तर थुंकी उलट थुंकणाराच्याच तोंडावर पडते, येवढें लक्ष्यांत वागवून झालेला सर्व अपमान विस्तरा; ज्यांनां चतुर्थी पंचमीचा देखील अर्थ वरोवर कळत नाहीं अशा ज्ञानशून्य वैद्यांनां सुखेंनैव भोकूंद्या,” अशा

शब्दांनीं नाना वापूंचें शांतवन करीत. ह्या वेळेपासून पुण्यग्रामस्थांचे संबंदानें वापूंच्या मनांत आढी बसली ती ते मरे तोंपर्यंत नाहीशी झाली नाही. येथील लोकांविषयी त्यांचे मनांत येवढा द्वेष उत्पन्न झाला कीं पुणेंकर त्यांनां दुष्ट शत्रूप्रमाणें दिसत.

“आज ह्या लोकांनीं माझा जो अपमान केला त्याकडे पुढारी ह्मणविणाऱ्या मंडळींनींही दुर्लक्ष्य केलें. उद्यां माझी विटंबना ह्याहून अधिक होईल तरी देखील या शहरांत माझी अवहेलनाच होईल. मत्सरानें अप्रतिष्ठा करण्यांत ह्या लोकांनां मोठी मौज वाटते. अपमानापेक्षां मरण देखील बरें. असा माझा विनाकारण अपमान करण्यास जर हे लोक चुकले नाहीत तर माझा कोणी प्राणनाश केला तरी ह्यांनां आनंदच होईल, तेव्हां अशा प्रकारच्या नीच आणि मत्सरी लोकांशीं कोणत्याहि प्रकारचा व्यवहार न ठेवणें हेंच सर्वथैव योग्य आणि सुरक्षित.” असे विचार वापूंच्या मनांत वारंवार घोळूं लागले आणि ते शेवटीं त्यांनीं अमलांतहि आणिले. पुण्यपत्तनस्थांनां औषधें देण्याचें, बहुतेक त्यांनीं एकदम बंद केलें. कोणीहि नागरिक जर त्यांच्याकडे गेला तर त्याच्या दृष्टीनेच त्यांचा संतापोदधि कसा खवळून जाई आणि गालींप्रदान लाटांनीं ते त्याला तीव्र प्रहार करीत.

“माझा कोणी अन्यायानें अपमान केला कीं त्याचा मूड उगवल्याशिवाय माझ्यानें राहवणार नाही. मग माझे मन फार दुष्ट होतें; राग आवरण्याची मग

माझ्यांत शक्ति नसते; मला मरणप्राय दुःख होतें.”
बापूंच्या या उद्गारांवरून त्यांचें मन किती दुखावले
होतें ह्याची थोडी तरी कल्पना करितां येईल. आप-
ल्याला कोणी विष घालण्यासहि मार्गें पुढें पाहणार ना-
हीं अशा प्रकारची भीति त्यांचे मनांत उत्पन्न होऊन
त्यांनीं कोणाच्या घरीं जेवायास जाणें वर्ज्य केलें होतें.

बापूंची तसवीर किंवा फोटो काढून घ्यावा, अशी
कित्येक चिंतांच्याची आणि फोटोग्राफरांची इच्छा
होती. त्यांनीं नानातऱ्हेच्या स्वटपटी केल्या, परंतु
बापूंनीं आपलें वदनसादृश्य कोणासहि काढूं दिलें
नाहीं. आपल्या मार्गें आपल्या तसवीरीची लोक विटंबना
करतील; करिता मरणोत्तर आपली प्रतिमा जगांत न
ठेवणें हेंच उत्तम असें त्यांचे मनानें घेतलें होतें.
शेवटीं एका कुशल चित्रकारानें नजर चुकवून त्यांची
प्रतिमा रेखून घेतली आणि नंतर ती त्यानें पूर्ण केली.
तथापि, हुबेहुब वदनसदृशता दर्शविण्याचें काम ही
तसवीर चांगलें करित नाहीं. असो. यावरून पुण्यन-
गरवासी जनांचे विषयीं बापूंचे मनास केवढा तेढा
बसला होता हें स्पष्ट होईल.

आणखी असेंहि दिसून येईल कीं, आपल्या अप-
मानाविषयीं जें लोकांचें औदासीन्य तें विसरून या
लोकांनां उपकारदंडानें ताडण करण्यास, इतका मोठे-
पणा बापूंचेठायीं वास करित नव्हता. पुणेकरांनांहि
बापूंच्या विद्वत्तेची खरी पारख न होऊन त्यांनीं

एवढ्या मोठ्या वैद्यवराची कोणत्या तरी रीतीने सम-
जून घालण्याविषयी परवा वाळगिली नाही, हा त्यांचा
दोष होता असे कोणीहि सुजाण मनुष्य प्रांजलपणे
कबूल करील. वापूसाहेब व नागरिक जन यांची
जी परस्परांविषयी वेपवाई तिच्या संबंधाने कोणता
पक्ष अधिक अपराधी आहे हे ठरविण्यापुरता सवळ
व विश्वासलायक पुरावा आमच्यापुढे नाही; करितां
वरील मुद्याविषयी जेवढे विवेचन आम्ही केले त्याहून
जास्त करणे विशेष धाडसाचे होईल असे आम्हांस
वाटते, ह्मणून हा मुद्दा तसाच सोडणे वाजवी दिसते.

वापूंच्या मनांत दांभिक वैद्यांच्या संबंधाने बराच
तिष्ठकार उत्पन्न झाला होता. जो उठला त्यानें
वैद्यक करण्याचा प्रारंभ करावा, आणि त्यास वैद्यशा-
स्त्राचे नांवगांव देखील माहित नसावे. ही गोष्ट
वापूंच्या मते अगदी भयंकर होती. अडाणी वैद्यांच्या
हातून शेंकडों जीवांचा नाश होतो ही गोष्ट पुष्कळ
लोकांचे अनुभवास आलेली असून त्या गोष्टीचा लोक
किंवा सरकार यांतून कोणीहि विचार करित नाही,
याचे वापूंस फार आश्चर्य वाटे. ननुप्याचे जीवाम
धोका येऊं नये ह्मणून अपकारी व विपारी
पदार्थ परवाना मिळालेल्या माणसाशिवाय कोणी विकूं
नये, अशाविषयी सरकारचा बंदोबस्त असून, अडाणी
वैद्यांचे हातून हजारों प्राणी नाश पावतात या गोष्टी-
कडे सरकार लक्ष देत नाही. याविषयी वापू सदोदित

यांचें चरित्र.

कुरकुर करीत. अक्षरशून्य वैद्यांच्या संबंधानें पुढील श्लोकांत यथार्थ वर्णन केले आहे.

श्लोक.

चैत्रराज नमस्तुभ्यं ॥ यमराजसहोदर ॥

यमस्तु हरते प्राणान् ॥ भवान् प्राणान् धनानि च ॥

यावरून दांभिक वैद्यांच्या संबंधानें झालेले जें बापूंचें मत तें यथार्थ आणि योग्य होतें, असें सहज दिसून येईल. बापूंचें मन जर कोणी अन्यायानें दुःखविलें तर त्यास बापू हजारों शिव्या देत. विशेष बीभत्स शब्दांचा ते उपयोग करीत. त्यांच्यांत सहनशीलता मुळीच नव्हती असें ह्मटले तरी चालेल. हा एक त्यांच्यांत मोठाच दोष होता असें आमच्यानें ह्मटल्यावांचून रहावत नाही. त्यांचा स्वभाव फार दुराग्रही असे. एकदां त्यांनीं कांहीं ह्मटले—मग तें ह्मणणें खोटें कां असेना—कीं ते कधीहि फिरावयाचें नाही. एकदां त्यांचे मनानें जो ग्रह प्यावा तो कायम रहावयाचा. कोणीहि गृहस्थ—तो गरीब असो वा श्रीमंत असो—एकदां कां बापूंच्या स्वतंत्र वृत्तीआड आला कीं आपलें आणि बापूंचें जन्माचें वांकडे आलें असें त्यानें पूर्ण समजावें. त्यांच्या जो तब्बेतीप्रमाणें वागे त्याची तब्बेत ते संभाळीत; त्यांच्याशीं ज्यांचें सन्मानयुक्त वर्तन असे, त्यांच्याशीं ते संभावितपणानें वागत; त्यांच्याशीं जो खरा त्यांच्याशीं ते खरे; त्यांची मर्जी

संभाळली की बापूसाहेबांसारखा दुसऱ्याची मर्जी संभाळणारा क्वचितच सांपडेल.

बापू फार रसिक असत. गुणीजनांची त्यांच्या येथे परीक्षा असे. अज्ञान मंडळीचीहि समक्ष पूजा करण्यास ते तयार असत. बापूंना त्यांची जर कोणी खोटी स्तुति लबाडीने केली तर मुळीच स्वपत नसे. त्यांना आपल्या बुद्धिमत्तेचा आणि ज्ञानबाहुल्याचा मोठा अभिमान असे; परंतु आपल्या गुणवत्तेची परीक्षा करणारा कोणी मार्मिक नाही, ह्मणून त्यांना फार वाईट वाटे. बापूंना जी गोष्ट येत नसे ती दुसऱ्यापासून नम्रपणाने शिकण्यास त्यांना मुळीच संकोच वाटत नसे.

वैद्यक्रिया जरी चालली होती तरी दोन प्रहरचा वेळ बापू कांही तरी अध्ययन करण्यांत घालवीत. त्यांना एकदां ज्ञानेश्वरी वाचण्याची हौस उत्पन्न झाली, परंतु ज्ञानेश्वरीचा ग्रंथ समजण्यांत कित्येक अडचणी लागत आणि कित्येक शंका उत्पन्न होत. ते आपल्या सर्व अडचणी आणि सर्व शंका वे. शा. से. बंडू नाना यांचेकडून समजून घेत. संस्कृत वाचनांतहि जर कोठे संशय उत्पन्न झाला तर ते नानांशी संवाद करीत. वैद्यकलेत बापूंची जशी प्रख्याति असे, तशी वेदांतमीमांसा समजण्या संबंधानेहि त्यांची विशारदता असे. वेदान्तांत पंचदशी या नांवाचा एक अति कठिण ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ उत्तम रीतीने समजण्यास आणि समजून देण्यास बापूंच योग्य असे कित्येक वेदान्ताप्रिय जनांचे मत आहे.

बापूंची स्मरणशक्ति फार दांडगी असे. पंधरा शीस वर्षांपूर्वी एक दोनदा पाहिलेले ग्रंथ बापूंचे तोंडीं कसे जागृत असत ! बापूंचें अक्षर फार गोड, कोंळें आणि दृष्टीस आनंद देणारें असे असे. त्यांच्याकडून कित्येक लोक किंचित् वालून नेत असत. बापू जनोवाभट्टी आणि विवलकरी असे दोन्ही वळणांचे किंचित् उत्तम घालीत. बापूंना निरनिराळ्या वळणांची उत्तम अक्षरे गोळा करून संग्रहीं ठेवण्याचा फार नाद असे. त्यांचे संग्रहास नाना-फडणीस, सर्वाईमाधवराव वगैरे मोठमोठ्या प्रसिद्ध ऐतिहासिक पुरुषांची अक्षरे आहेत. जें कांहीं सुरेख दिसेल त्याचा संग्रह करण्याचा बापूंना मोठा शोक असे. कापडावरील सुरेख चित्रांचा देखील ते संचय करीत. निरनिराळ्या प्रकारचे कित्येक रुद्राक्ष त्यांनीं जमविले आहेत. सुंदर तसविरा त्यांच्या संग्रहीं पुष्कळ आहेत.

दिवसांतून ताभसर वेळ बापू नित्य कांहीं लिहिण्याकडे खर्च करीत, आणि हा त्यांचा नियम कधींहि टळला नाहीं. आपल्या वैद्यशास्त्राच्या सर्व ग्रंथांवर त्यांनीं स्पष्टीकरण करणारीं टिप्पणे लिहून ठेविलीं आहेत. असें करण्यांत ग्रंथ साधारण वाचणाराला कळावे असा त्यांचा हेतु होता. हीं सर्व टिप्पणे सुवाच्य अक्षरांनीं पूर्ण लिहिलीं आहेत. भारत चंपूवर आणि गीते-वरहि त्यांनीं कांहीं टिपा लिहिल्या आहेत. पण यांत त्यांचा हेतु काय असावा हें आम्हांस कळत

नाही. ज्ञानेश्वरी सुगम करण्याच्या विचाराने त्यांनी कठिण स्थली अर्थाचे स्पष्टीकरण केले आहे, असे खात्रीलायक आधारांवरून समजते; तथापि ज्ञानेश्वरीसंबंधाने आमची स्वतःची खात्री नाही असे स्पष्ट सांगणे इष्ट दिसते.

आपल्या आवडत्या धंद्याशिवाय बापू दुसरेही कांही शिकत असत. बापूंना उडदू चांगले बोलता येत असे. फारशी भाषेचेही त्यांना थोडेबहुत ज्ञान होते. फारशी त्यांना चांगलेसे बोलता येत नसे. त्यांनी आपला गाण्याचा आणि सतारीचा अभ्यास वाढविण्याचा क्रम नित्य ठेविलाच होता. अशा प्रकारच्या मानसिक श्रमामध्ये त्यांचा वेळ जात असल्यामुळे ते सदां आनंदांत असत. खिन्नता, औदासिन्य, चिंता ही बापूंना कधीच ठाऊक नाहीत. संसारनाकेमध्ये नेहमी त्यांना अनुकूल सुखकारक वायूच्याच झुळका लागत.

त्यांनी आपले श्रमपरिहारार्थ आणि सौख्यप्राप्त्यर्थ अशीच मनाप्रमाणे सोय केली होती. सहधर्मिणीव्यतिरिक्त अन्य-स्त्री-समागम करण्यांत बापूंचा किती दोष होता, हे त्यांच्या आचाराचे निरूपण करतांना आम्ही स्पष्ट दाखविलेच आहे. तथापि त्या गोष्टीसंबंधाने पुनः एकवार उपन्यास करणे भाग झाले आहे. कांही शामभट लाडु भटांनी आणि सोनामुखी वैद्यांनी आतां जरा डोकें वर काढून कुत्सित-बुद्धीने अप्रत्यक्ष रीतीने असे सुचविले आहे कीं, चरि-

त्रकारानें या बापूंच्या संबंधाविषयीं स्तब्ध राहूं नये; कारण चरित्रांत वर्णन करण्यासारखा बापूंचा मुख्य गुण काय तो हाच आणि दुसरें वर्णनीय असे गुण त्यांच्यांत मुळीच नव्हते. तेव्हां या बायसांनां खरमरीत उत्तर दिल्याशिवाय पुढें जाणें रास्त होणार नाहीं. हे काकानो, तुम्हीं त्या राजहंसाची अशा कृष्ण साधनांनीं बरोबरी करण्याची जो इच्छा धरिली आहे, ती सर्वथैव नीच आहे असेंच लोक म्हणतील. कोणीकडे पिंडभक्षक काक मंडळी आणि कोणीकडे मौक्तिकास्वादीराजहंसपक्षी ! रासभानें व्याघ्र चर्म परिधान केलें तरी त्याच्या ओरडण्यावरून तो व्याघ्र नाहीं हें उघडकीस येतें. बायसानों, तुम्हीं पूर्ण लक्षांत ठेवा कीं, रात्रीस तोंडावरून पांघरूण घेऊन कोणा बघेल या भितीनें अंधारांतून शौचकूप हुंगत फिरण्यापेक्षां राजरोस एखादी स्त्री ठेऊन तिच्याशीं प्रेमयुक्त शुद्ध समागम करणें हें हजारपट बरें. सूर्याकडे तोंड करून थुंकलें असतां काय परिणाम होतो तो तुमचे मनावर पक्का ठमूं द्या; आणि पुनः असें मत्सर जन्य नीच कर्म करण्यास कधींहि प्रवृत्त होऊं नका.

असो. बापूसाहेबांनीं आपले दिवस एखाद्या बा-
दशहाप्रमाणें ऐषआरामांत घालविले ह्यांत कांहीं संशय नाहीं. कोणाची ताबेदारी कधींहि त्यांनां रस भर देखील माहित नसे. आपल्या स्वेच्छेनें आणि आपल्या स्वातंत्र्यास कोणतीहि गोष्ट आड न येतां

जें होईल तें करावयाचें आणि जें मिळेल तें मिळवा-
वयाचें असा त्यांचा परिपाठ असे. मोठमोठे श्रीमंत
लोकांनीं देखील जीं सुखें स्वमांताहि अनुभवलीं नसती
ती तीं त्यांनां आपल्या दैवयोगानें उपभोगण्यास सां-
पडलीं. मालट्याचीं द्राक्षें आणि कर्लीगडें, नागपूरचे
संत्रे, आणि उंची उंची आम्रफळे सेवन केल्यावांचून
त्यांचा एक दिवस जात नसे. अन्नापेक्षांहि फळफ-
वळ सेवन करण्याची त्यांनां फार आवड असे, आणि
ही आवड यथेष्ट तृप्त करण्यास त्यांनां कधींच अडच-
ण पडली नाही.

पांच चार वर्षांनीं वापू एकदां उत्तर हिंदुस्थानांत
प्रवास करण्यास जात असत. काशीस त्यांच्या ए-
कंदर सहा खेपा झाल्या. प्रत्येक खेपेस ते कांहीं तरी
नवे शिकून येत. गाण्याची आणि सतारीची विशेष
माहिती त्यांनीं उत्तरहिंदुस्थानांतच मिळविली. एका
खेपेस येतां येतां त्यांनीं कलकत्त्यास कांहीं दिवस
निवास करून फाडलेले मुडदे पाहून शरीरांतील भिन्न
भिन्न भागांच्या रचनेचें ज्ञान संपादन करून घेतलें.

पांचव्या खेपेस त्यांनीं प्रथमाश्रमांतील कुटुंबास
आणि द्वितीयाश्रमांतील स्त्रिस व मुलीस बरोबर घे-
ऊन काशीयात्रा केली. आणि गया, प्रयाग,
वगैरे पुण्यस्थानीं यथासांग दानधर्मादि कृत्यें केलीं.
वापू साहेबांची प्रकृति चांगली निरोगी असे. दुखणें
बाणें त्यांनां बहुधा कधीं ठाऊक नसे. त्यांच्या
अंगांत चांगली ताकद असे. अशी त्यांच्या आरो-

यांचें चरित्र.

ग्याची स्थिति असल्यामुळे त्यांना आयुष्य सुखावह व उपभोग्य असे झाले. अलीकडे मागील वर्षापासून त्यांची प्रकृति जरा अस्वस्थ असे. तथापि त्यांनीं दाण्डगाईनें प्रकृतीची बरीच अवहेलना केली. यामुळे त्यांचें आरोग्य हळूहळू कमी होत चाललें होतें ह्मणून एकदां भागीरथीचें शेवटचें स्नान करून यावे असे त्यांच्या मनांत आलें.

उद्दिष्ट हेतूप्रमाणें बापू साहेबांची स्वारी पौषमासी श्री क्षेत्रकामीस जाण्यास निघाली. शुद्ध द्वितीयेचे किंवा तृतीयेचे दिवशीं प्रस्थान करण्याचा वेत झाल्याप्रमाणें स्वारी पूण्याचे स्टेशनावर साडेबारा वाजण्याचे सुमारास हजर झाली. पोहोचविण्याकरितां त्यांजबरोबर अजमासे पांचपंचवीस मंडळी गेली होती. प्रथम एकटेच जाण्याचा बापूंचा वेत होता, पण स्टेशनावर गेल्यावर त्यांच्या मुलींनीं बरोबर जाण्याची इच्छा दर्शविली. तेव्हां मुलींचेहि जाण्याचे ठरलें.

'स्टेशनावरील लहान मोठी कामगार मंडळी बापू-साहेबांची भेट घेण्यास हजर होती. बापू साहेब हे नेटीव्हांमध्ये एक मोठे हाकीम आहेत असे स्टेशन-मास्तरांस समजतांच त्यांनीं मेहरबानीनें बापूसाहेब व त्यांचे बरोबर असणारे मंडळीस एक स्वतंत्र उवा उघडून दिला. याप्रमाणें स्टेशनावर बापूंची मान-मान्यता व आदरातिथ्य झाल्यावर बापूंची स्वारी मुलीसह पुण्याहून साडेबाराचे गाडींत बसून रवाना झाली.

येथून निघाल्यापासून चवथे दिवशीं बापूंची स्वारी

प्रयागास जाऊन पोहोचली. तेथे एक दोन दिवस मुक्काम केल्यावर ते काशीस निघून गेले. पुढे काशीक्षेत्रीं मात्र त्यांचा मुक्काम बारा पंधरा दिवस होता. वाढत त्यांची प्रकृति बरीच बिघडली. त्यांना मोठा ताप आला तो इतका की, आंग अगदीं विस्तवासारखे ऊन होई; 'आव झाली ती इतकी की, पन्पन्नासदां शौचास जावे लागे. काशीत थंडीने त्यांचे बरेच हाल झाले. वापूंच्या बरोबर उपयोगी पडणारी कांही औषधे होती. परंतु ते ज्या ठिकाणी उतरले होते, तेथे उपचारांची नीट व्यवस्था राहिली ना. यामुळे त्यांचे दुखणे हळूहळू वाढत चालले होते. अंगावर थोडी बहुत सूजहि आली होती.

सुमारे पाऊण महिना झाल्यावर वापूसाहेबांची स्वारी येथे येऊन दाखल झाली. येथे आल्यावर त्यांना अम्मळ बरे वाटले. आपण बरी सुखरूप येऊन पोहोचलों ह्यागून त्यांचे मनास मोठा आनंद झाला. परंतु एक गोष्ट जास्त व्हावयाला लागली ती ही की त्यांचे नाकांतून रक्त पडावयास लागले. तापहि बराच येत असे. औषधोपचार स्वतःचेच चालू होते. एक दोन दिवस मात्र त्यांनी डाक्टर विश्रामजीचे औषध घेतले. पोटावर दोनदा पलिस्तरें मारिलीं होती. असे नानाप्रकारचे उपाय चालू होते, परंतु प्रकृतीस आराम पडण्याचे मुळीच लक्षण दिसना.

वापूसाहेबांच्या दुखण्याच्या आरंभापासून त्यांचे पूर्वगृहसंबंधी पुतणे आणि मुलगे हे सुद्धा त्यांच्या शु-

श्रुवेंत तत्पर असत. रात्रांदिवस ते तेथें बसलेले असत. समाचाराकरितां शेंकडों मंडळी येत असे. सर्वांशीं वापू अगत्यानें बोलत. डा. विश्रामजीची स्वारी प्रतिदिवशीं वापूंच्या समाचाराकरितां येत असे. त्या वेळीं “असा विद्वान् मनुष्य पुनः निपजणे कठिण असें डा. विश्रामजी वारंवार उद्गार काढीत. वेदशास्त्रसंपन्न बंडूनाना रानडे आपल्या पंचावन्न वर्षांच्या प्राणमित्राला भेटण्याकरितां दररोज दोनदां वापूंच्या येथें जात असत. श्रीमंत पंत प्रतिनिधीचें कुटुंब व श्रीमंत बाबा महाराज व त्यांचें कुटुंब अशीं मोठमोठी राजकीय घराण्यांतील मंडळीहि ह्या वैद्य राजांचा समाचार घेण्यास हजर असत. असो.

वापूंची प्रकृति दिवसेंदिवस क्षीण होत चालली. अन्नहि वज्र्य झालें. डाळिंबाचे दाणे वगैरे कांहीं ते खात. वापूसाहेबांच्या प्रकृतीस मुळीच बरें नाहीं असें पाहून त्यांच्या सर्व प्रियजनांस व ईष्टमित्रांस फार वाईट वाटावें. पण उपयोग काय ! अशी हळूहळू स्थिती होत चालली असतां माघ वद्य ६ शुक्रवार दोनप्रहरपासून वापू बोलनासे झाले. शेवटीं त्यांनां वायू झाला. शनिवारी दोनप्रहरपासून श्वास झपाट्यानें सारखा चालला, तो संध्याकाळपर्यंत चालू होता. सुमारे दोन अडीच घटिका रात्र पडली तीं अशा जगविख्यात महात्म्यानें या असार संसाराला लाथ मारून स्वर्गलोकची वाट धरिली. (माघ वद्य ८ मंदवार शके १८०९.)

आत्म्यास कांहीं क्लेश पडूं नयेत अशी सर्व व्यवस्था उत्तम झाली. अशा प्रकारे इहलोक त्याग करून परलोक सुखोपभोगच्छेने त्या महात्म्याने स्वर्गलोकांस प्रयाण केले.

उपसंहार.

बापूंच्या एकंदर आयुष्यक्रमाचें पर्यालोचन केलें ह्मणजे कांहीं मुख्य मुख्य गोष्टी स्मरणार्ह आहेत असें विचारान्तीं दिसून येईल. परकीय राजसत्ता, परकीय राज्यबळ, परकीय राज्यस्वामित्व, परकीय राज्याधिकार, परकीय सार्वभौमत्व इत्यादिकांचा पूर्ण अम्मल जिकडे तिकडे आपलें उग्र स्वरूप धारण करून लोकांनां क्षणो क्षणो तर्जनाविषय करीत असल्यामुळें, परवशता, विचारपारतंत्र्य, मानसिक दास्यभाव, यांणीं— शिक्षणप्राचुर्य असतां हि—सर्वांनां क्लीब करून सोडिले आहे; अशी स्थिति असतां बापूंच्या ठायीं विचारावशता आणि मानसिक स्वतंत्रता ह्या दोन अमूल्य आणि अवश्यक गुणांचा विकास बराच झाला होता असें व्यक्त होईल.

बापू पुरातन पिढीचे होते तथापि वर्तमानार्थवृत्त, आणि शिष्ट कला आणि ज्ञान, यांचा त्यांचे मनावर संस्कार झाला होता. त्यांनीं प्राचीन आर्यवैद्यकाचें अध्ययन केलें होतें, परंतु त्यांत त्यांनीं स्वाध्यापनपद्धतीची योजना केली होती.

वर्तमानकाळीं राजाश्रयाभावानें आणि कोणत्याहि प्रकारचें उत्तेजन नसल्यामुळें आपल्या प्राचीनकलांचा, प्राचीन शास्त्रांचा, च्हास होत चालला आहे. कल्पनावळानें नवीन कांहीं शोधून काढणें किंवा पूर्वी-

च्यांत कांहीं भर घालणें ही गोष्ट तर एकीकडेच राहो; परंतु जुन्याचें संरक्षण आणि पुनरुज्जीवन एवढें देखील होणें दुर्घट आणि अशक्य होत चाललें आहे. असें असतां आपल्या अत्युपयोगी, प्रभाववत्, शक्तिमत् आणि सर्वमान्य अशा आर्यवैद्यकाचें बापूंनीं उत्तम तऱ्हेनें संरक्षण करून त्याचा हजारों लोकांस फायदा करून दिला म्हणून सर्वांनीं बापूंचे उपकारी असले पाहिजे आणि म्हणूनच अशा गुणी मनुष्याचें कांहीं योग्य स्मारक करण्याच्या कामीं व्यक्ति मात्रानें यथाशक्ति सहाय्य केले पाहिजे.

लाखां रुपये खर्चिले तरी पुनः असा मोहोरा पैदा होणें फार दुरापस्त आहे हें प्रत्येकानें लक्षांत वागवावें. बापूंच्या यशपरिमलानें लुब्ध होऊन शतशः लोकरूपी भ्रमरांचे थवेच्या थवे या पुण्यनगरींत जमत. बापूंनीं आर्यवैद्यकाचें रक्षण केले एवढेच नाहीं तर त्यांनीं तें प्रतिष्ठेस आणि नांवा रूपास आणिलें आणि त्याच्या दैदीप्यमान प्रभेचा अनुभव युरोपिअनांस देखील आणून दिला. आणि म्हणूनच बिटीकान्डर-प्रभृती वृहस्थ त्यांनां मान देत.

ह्या जगामध्ये सर्व खटाटोपाचें मूळ बीज, अस्तित्वाचें आदिकारण, नीती वर्तनाचा मुख्य हेतु, ज्ञानसंपादनाचें पर्यवसान असें जें सौख्य त्या सौख्याचे यथेष्ट उपभोग बहुतेकअंशीं कै० बापूसाहेबांनां मिळाले असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही.

सर्व वैभव, सर्व प्रतिष्ठा, सर्व बळ, सर्व सत्ता इ-

त्यादि गोष्टी प्राप्त करून घेण्याविषयी जी मानवी प्राण्याची प्रवलेच्या ती बापूसाहेबांच्या संबंधानें पाहतां पूर्ण झाली होती असें दिसून येईल. सर्वांमध्ये उच्च पदवी प्राप्त करून घेणें, आपली कृपा व्हावी ह्मणून सर्व लोकांची उत्कटेच्छा असणें, शेकडों लोकांचे मनांत स्वतःविषयी पूज्यभाव उत्पन्न करणें, दुसऱ्यावर उपकार करण्याचें आपले ठायीं सामर्थ्य असणें, वगैरे गोष्टीवांचून ज्ञानश्रीविराजीत मनुष्याचें; अनुक्रमें, वैभव, प्रतिष्ठा, सत्तावळ, व्यतिरिक्त काय असणार !

कीर्तीविषयी विचार करितां हिंदुस्थानच्या ह्या टोकापासून तो त्या टोकापर्यंत विस्तीर्ण राज्याची कीर्तीसंस्थापना त्या महात्म्यानें केली असेंच ह्मणणें भाग आहे.

बापूंच्या नांवाच्या ध्वजपताका जेथें वायूला हलविण्याचें काम नाहीं अशा प्रकारची स्थलें फार थोडीं सांपडतील. यावत्कालपर्यंत ह्या जगामध्ये मनुष्य प्राण्याचें अस्तित्व आहे, जोंपर्यंत सत्यास मान देणारे कांहीं तरी लोक निपजतील, जोंपर्यंत ज्ञानाची प्रतिष्ठा ठेवणें हे एक कर्तव्य मानलें जाईल, आणि जोंपर्यंत आयुर्विद्येची लोकांनां गरज लागेल, तोंपर्यंत “बापूसाहेब मेहेदळे” हे नांव लोकांच्या हृदयस्थानांत वास करील.

ज्याप्रमाणें भगवान् तेजोनिधि सूर्यनारायण आपल्या चंडकिरणतेजानें प्रकाशमान असतां परप्रकाशित तारकांची निस्तेजता दिसून येते, त्याप्रमाणें

वापूंचा ज्ञानभानु भ्राजमान होता तोंपर्यंत सर्व पर-
दत्तज्ञान वैद्यमण्डल फिकें दिसे. जोंपर्यंत तो नर-
सिंह आपल्या गुहेत पडला असे तोंपर्यंत इतर नीच
वनपशूंची गुहेच्या आसमंतात भागी तोंड करण्याची
छाती झाली नाही, येवढेच नव्हे तर त्याची नुसती
गर्जना गुहेतून ऐकूं येतांच त्यांच्या शरीरांस भीतीमुळे
कंप सुटावा.

ज्यादिवशी या भिषगवर्यांचें प्राणोत्क्रमण झालें
त्याचदिवशी सच्चिकित्सक मण्डलाचें शिरोभूषण ग-
ळून पडलें, आणि ज्ञानशून्य वैद्यांचा दरारा नाही-
सा झाला.

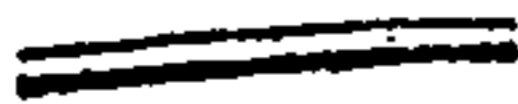
जनसमूहाचें आरोग्यरक्षण, व्याधिग्रस्तांचें प्राण-
त्राण, प्रकृतिस्वास्थ्याचें निधान, सर्व रोगांचें ती-
ब्रान्मूलन, मृत्यूचेंहि भयकारण, सट्टढतेचें उत्पादक,
सत्प्रकृतीचें पोषक; जिच्या योगानें क्षय, सन्नि-
पात, महामारी, अशा महा भयंकर घातुक रोगांचा
चुराढा होतो, शेंकडों जीवांचें संरक्षण जिच्या सहा-
य्याने उत्तम चालते; रोग शत्रूंचा नाश करून ह-
जारों लोकांची मुक्तता करण्याचें जिचें सामर्थ्य, कि-
त्येक अपमृत्यूहि जिच्या स्वाधीन, सर्व विद्यांचें शि-
रोभूषण, विद्वज्जनाचें मनोरंजन अशी जी आयुर्विद्या
देवी, तिच्या सौभाग्य मंदिरास वापूंच्या अन्तका-
लांच आग लागली, आणि तिला वैधव्य प्राप्त झालें !

हे आयुर्विद्ये, तुझा असा रसिकभोक्ता यमस-
दनास तुला टाकून गेल्यामुळे तुला खरोखर महदुःख

झालें असेल ! सहधर्मिणी आणि अंगीकृतस्त्री ह्या दोघीपेक्षां तुजवर त्याचें अधिक प्रेम ! तुला जसें काय त्यानें गळ्यांतिल ताईतच करून ठेविली होती ! तुझा प्रिय तुला कधीहि विसरला नाही. तुजवांचून त्याला क्षणभर देखील कर्मू नये; अशी तूं त्याला मोहनी तरी काय घातलीस वरें ? तुझा त्यानें केवढा आदर करावा; किती प्रतिष्ठा ठेवावी. तूं त्याला अगदीं जीवकीं प्राण ! केवढें तरी तुझे भाग्य हें !!

तुझेहि त्याजवर तसेंच प्रेम असे. जगांत त्याची मानमान्यता करून देण्यास तूं त्याला मोठें सहाय्य करावेंस. तूंच त्याला सधन करून सोडिलेंस; तूंच त्याचा बडेलोकांशीं स्नेहभाव करून दिलास. अशा गुणीपतीच्या हातीं पडलीस ह्मणूनच तुला आपल्या सद्गुणांचा चांगला प्रकाश पाडितां आला आणि शेंकडों लोकांचे उपयोगी पडण्यास सांपडलें. तूं तरी मोठी शहाणीच. इतरांनां निव्वळ आशा लावून शेवटीं बापूंच्याच गळ्यांत माळ घातलीसना ! तुला गुणांची खरी पारख झाली ह्मणूनच तूं त्यांनां वरिलेंस. अभाग्ये, आतां आपलें वैधव्यदुःख कसें तरी सहन कर, येवढेंच कायतें तुला शेवटचें सांगणें आहे.

समाप्त.

महत्वाची शुद्धिकरणे.

पान.	आळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३	१	वर्चत्व.	वर्चस्व.
१६	६	स्वत	स्वतः
१८	१०	गृहस्थांची	गृहस्थांची.
२०	१०	व्याप्त	व्यापृत.
२३	४	कराधी	कराधी.
२५	१५	गृहस्त्याग	गृहस्त्याग.
२८	६	तेथेच	तेथेच.
३०	४	वृत्तांनाकडे	वृत्तांताकडे.
४०	१९	डू लागली	पडू लागली.
४४	८	मनांत	मतांत.
४५	१०	विटीस	विटीस.
४६	१५	विटीचा	विटीचा.
४७	१७	विटी	विटी.
४९	३	नगरे	वगैरे.
४९	१०	अत्वस्थ	अस्वस्थ.
४७	१७	स्नेड	स्नेह.
४८	१६	घेण्यास्तव	घेण्यास्तव.
५०	१६	सृसाचार	समाचार.
५३	१७	आकर्षिल	आकर्षिले.
५८	१२	प्रकरणेन	प्रकारेण.

५८	२४	ठरविणें	ठरविणें.
५९	१९	मनुष्याचे	मनुष्याचे.
६०	२७	तासभर	तासभर.
६१	३५	नसती	नसतील.
६२	७७	फळफळ	फळफळावळ.
६३	२१	प्रवलेच्या	प्रवलेच्छा.